

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΓΕΩΠΟΝΙΑΣ ΙΧΘΥΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΥΔΑΤΙΝΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ
ΠΑΙΔΑΓΟΓΙΚΟ ΕΙΔΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ

ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΕΙΦΟΡΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ»

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

«Ζώντας σε ένα περιβαλλοντικά υποβαθμισμένο περιβάλλον. Μια μελέτη
στον πληθυσμό των Ρομά του Νομού Ηλείας»

ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΑΡΚΟΥ
ΓΕΩΠΟΝΟΣ ΠΕ

ΒΟΛΟΣ 2025

UNIVERSITY OF THESSALY
DEPARTMENT OF ICHTHYOLOGY AND AQUATIC ENVIRONMENT AND
DEPARTMENT OF SPECIAL EDUCATION

JOINT POSTGRADUATE PROGRAMME
«EDUCATION FOR SUSTAINABILITY AND THE ENVIRONMENT»

JOINT POSTGRADUATE MASTER'S THESIS

«Living in an Environmentally Degraded Area: A Study of the Roma
Population in the Prefecture of Ilia»

IOANNNIS MARKOU
AGRONOMIST

VOLOS 2025

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	3
Κεφάλαιο 1	5
Περιβαλλοντική υποβάθμιση και κοινωνικές ανισότητες	5
1.1 Γενικά για την κλιματική αλλαγή.....	5
1.2 Κοινωνικοοικονομικές επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής	7
1.3 Περιβαλλοντική δικαιοσύνη	8
1.4 Περιβαλλοντικές ανισότητες	10
1.5 Αίτια και συνέπειες των περιβαλλοντικών ανισοτήτων.....	13
Κεφάλαιο 2: Το δικαίωμα ως αγαθό.....	16
2.1 Το δικαίωμα στο περιβάλλον στην ελληνική νομοθεσία	16
2.2 Η αναγνώριση του δικαιώματος στο περιβάλλον σε ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο	18
2.2.1 Η Συνδιάσκεψη της Στοκχόλμης.....	18
2.2.2 Ο Παγκόσμιος Χάρτης για τη Φύση.....	21
2.2.3 Η Συνδιάσκεψη του Ρίο	22
2.2.4 Διακήρυξη της Γενικής Συνέλευσης του ΟΗΕ 2022	23
Κεφάλαιο 3: Ο πληθυσμός των Ρομά	25
3.1 Ιστορική αναδρομή της παρουσίας των πληθυσμών Ρομά παγκοσμίως	25
3.2 Πληθυσμοί Ρομά στην Ελλάδα	28
3.3 Οι Ρομά στην Ελλάδα.....	31
3.4 Κοινωνική οργάνωση πληθυσμών Ρομά	33
3.5 Κοινωνικός αποκλεισμός πληθυσμών Ρομά.....	35
3.5.1 Κοινωνικός αποκλεισμός των Ρομά της Σερβίας.....	37
3.5.2 Κοινωνικός αποκλεισμός των Ρομά της Ιταλίας.....	38
3.5.3 Κοινωνικός αποκλεισμός των Ρομά της Ρουμανίας	39
3.5.4 Κοινωνικός αποκλεισμός των Ρομά της Ελλάδας.....	40
3.5.5 Κοινωνικός αποκλεισμός των Ρομά στα κράτη- μέλη της Ε.Ε.....	41
Κεφάλαιο 4: Μεθοδολογία	45
4.1 Στόχος και ερευνητικά ερωτήματα	45
4.2 Ερευνητικό εργαλείο συλλογής δεδομένων.....	45
4.3 Δείγμα της έρευνας	46
4.4 Διαδικασία συλλογής των ερευνητικών δεδομένων	46
Κεφάλαιο 5: Αποτελέσματα	48
5.1 Δημογραφικά στοιχεία συμμετεχόντων	48
5.2 Πώς αντιλαμβάνονται οι Ρομά του νομού Ηλείας την ποιότητα του περιβάλλοντος στο οποίο διαβιούν;	50

5.3 Ποιες είναι οι αντιληπτές αιτίες για την περιβαλλοντική υποβάθμιση της περιοχής όπου διαβιούν οι Ρομά του νομού Ηλείας;.....	55
5.4 Ποιες είναι οι αντιληπτές συνέπειες της περιβαλλοντικής υποβάθμισης της περιοχής όπου διαβιούν οι Ρομά της Ηλείας και τι μέτρα λαμβάνουν οι ίδιοι για να προστατευθούν από αυτές;	59
5.5 Ποιες δράσεις εκ μέρους της Πολιτείας θεωρούν οι Ρομά της Ηλείας ότι θα μπορούσαν να βελτιώσουν την περιβαλλοντική ποιότητα της περιοχής όπου διαβιούν ή να τους προστατέψουν από τις δυσμενείς συνέπειες της περιβαλλοντικής επιβάρυνσης;	64
Συζήτηση- Συμπεράσματα.....	71
Βιβλιογραφία.....	74

Περίληψη

Η έννοια της περιβαλλοντικής δικαιοσύνης βασίζεται στην ιδέα ότι όλοι οι άνθρωποι δικαιούνται να ζουν σε ένα υγιές και καθαρό φυσικό περιβάλλον και να προστατεύονται έναντι των περιβαλλοντικών κινδύνων, ανεξαρτήτως των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών που αυτοί μπορεί να φέρουν. Παρόλο που τις τελευταίες δεκαετίες έχει σημειωθεί σημαντική πρόοδος στον τομέα αυτό, ωστόσο ορισμένες πληθυσμιακές ομάδες εξακολουθούν να βιώνουν τις συνέπειες σημαντικών περιβαλλοντικών ανισοτήτων. Η βασικότερη, ίσως, τέτοια ομάδα είναι οι Ρομά.

Στόχο της παρούσας εργασίας αποτέλεσε η διερεύνηση των αντιλήψεων των μελών της κοινότητας Ρομά του νομού Ηλείας και, πιο συγκεκριμένα, αυτών που κατοικούν στο χωριό Κέντρο, σχετικά με τη διαβίωσή τους σε ένα ποιοτικά υποβαθμισμένο περιβάλλον.

Τα αποτελέσματα της έρευνας υποδεικνύουν ότι τα μέλη της εξεταζόμενης κοινότητας Ρομά δεν έχουν επίγνωση της περιβαλλοντικής ανισότητας που υφίστανται και ότι κατοικούν σε περιοχές που χαρακτηρίζονται από χαμηλότερη ποιότητα περιβάλλοντος σε σχέση με τις αντίστοιχες συνθήκες στα μέρη όπου κατοικούν οι μη Ρομά πολίτες. Επιπροσθέτως, διαπιστώθηκε ότι δεν αντιλαμβάνονται τις σοβαρές επιπτώσεις που η περιβαλλοντική υποβάθμιση μπορεί να έχει στην υγεία και την ποιότητά ζωής των μελών της κοινότητάς τους, αν και αναγνώρισαν την τεράστια ευθύνη του κράτους για την περιβαλλοντική ανισότητα που υφίστανται. Τέλος, αναγνώρισαν την κομβική σημασία της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης για την αναβάθμιση της ποιότητας του περιβάλλοντος στο οποίο κατοικούν αλλά δήλωσαν πως η αύξηση της αντιπροσώπευσής τους στην τοπική αυτοδιοίκηση δε θα μεταβάλει σημαντικά την κατάσταση.

Λέξεις- κλειδιά: Ρομά, περιβαλλοντική δικαιοσύνη, περιβαλλοντική υποβάθμιση, κοινωνικός αποκλεισμός

Abstract

The concept of environmental justice is based on the idea that all people have the right to live in a healthy and clean natural environment and to be protected against environmental risks, regardless of the particular characteristics that these may bring. Although significant progress has been made in this area in recent decades, certain population groups are still carriers of significant environmental inequalities. Perhaps the most important such group is the Roma.

The aim of this paper was to investigate the perceptions of members of the Roma community of the prefecture of Ilia and, more specifically, those who live in the village of Kentro, regarding their living in a qualitatively degraded environment.

The results of the research indicate that members of the Roma community under study are not aware of the environmental inequality they experience and that they live in areas characterized by lower environmental quality compared to the corresponding conditions in the places where non-Roma citizens live. In addition, it was found that they do not understand the serious impacts that environmental degradation can have on the health and quality of life of members of their community, although they recognized the enormous responsibility of the state for the environmental inequality they suffer. Finally, they recognized the crucial importance of environmental education for upgrading the quality of the environment in which they live, but stated that increasing their representation in local government will not significantly change the situation.

Keywords: Roma, environmental justice, environmental degradation, social exclusion

Εισαγωγή

Κατά τη διάρκεια του 1970, σε μία περίοδο αυξημένων περιβαλλοντικών ανησυχιών, αναδύθηκε το κίνημα της περιβαλλοντικής δικαιοσύνης, το οποίο βασίστηκε στην ιδέα ότι όλοι οι άνθρωποι, ανεξαρτήτως των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών που αυτοί φέρουν έχουν το ίδιο δικαίωμα στο να ζουν σε ένα υγιές και καθαρό φυσικό περιβάλλον και να απολαμβάνουν το ίδιο επίπεδο προστασίας από τους περιβαλλοντικούς κινδύνους. Η δράση του εν λόγω κινήματος, σε συνδυασμό με τη σταδιακή ένταση των παγκόσμιων περιβαλλοντικών προβλημάτων οδήγησε, σταδιακά, στην αναγνώριση του ανθρώπινου δικαιώματος στο υγιές φυσικό περιβάλλον και στη συνταγματική και νομοθετική κατοχύρωσή του τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο.

Ωστόσο, παρά τη διέλευση αρκετών δεκαετιών το αίτημα για περιβαλλοντική δικαιοσύνη έχει μείνει αναπάντητο μέχρι σήμερα για ορισμένες πληθυσμιακές ομάδες οι οποίες χαρακτηρίζονται από χαμηλό κοινωνικό και οικονομικό προφίλ. Μία από τις πληθυσμιακές ομάδες οι οποίες θεωρείται ότι στερείται το δικαίωμα σε ένα καθαρό φυσικό περιβάλλον και είναι άνισα εκτεθειμένη σε ποικίλους περιβαλλοντικούς κινδύνους είναι οι Ρομά ενώ, αξίζει να σημειωθεί, ότι η προαναφερθείσα περιβαλλοντική ανισότητα αποτελεί μόνο μία από τις σοβαρές κοινωνικές διακρίσεις που υφίσταται η συγκεκριμένη ομάδα, η οποία, ιστορικά, έχει αποτελέσει το θύμα σκληρών διωγμών και κοινωνικού αποκλεισμού σε παγκόσμιο επίπεδο.

Αρκετές σχετικές έρευνες έχουν αναδείξει ότι, σε πολλά μέρη του πλανήτη, οι κοινότητες Ρομά είναι εκτεθειμένες σε σημαντικούς περιβαλλοντικούς κινδύνους ως συνέπεια της εγκατάστασής τους πλησίον περιοχών όπου αποτίθενται επικίνδυνα απόβλητα, αποτεφρωτήρια, εργοστάσια ή άλλες πηγές σοβαρής περιβαλλοντικής ρύπανσης ενώ, παράλληλα, δεν έχουν πρόσβαση σε δομές κοινής ωφέλειας, όπως πόσιμο νερό και επεξεργασία λυμάτων, οι οποίες θα μπορούσαν να περιορίσουν τον αρνητικό αντίκτυπο των προαναφερθέντων χαρακτηριστικών των τόπων εγκατάστασής τους. Επιπροσθέτως, η κατάσταση επιβαρύνεται από το γεγονός ότι τα μέλη των κοινοτήτων Ρομα, σε γενικές γραμμές, χαρακτηρίζονται από χαμηλό μορφωτικό επίπεδο με αποτέλεσμα αυτοί να μην έχουν γνώση των συνταγματικά κατοχυρωμένων δικαιωμάτων τους που αφορούν στο υγιές περιβάλλον και, ως εκ τούτου, να μην το διεκδικούν.

Ο χρόνιος κοινωνικός αποκλεισμός τους από το γενικό πληθυσμό, ως συνέπεια των στερεοτύπων που επικρατούν μεταξύ των μη Ρομά πολιτών, έχουν οδηγήσει σε μία ιδιότυπη «οικειοθελή» απομόνωση των κοινοτήτων Ρομά σε πολλές περιοχές, όπου τα μέλη των κοινοτήτων Ρομά επιδιώκουν να εγκαθίστανται σε περιοχές που βρίσκονται στις παρυφές των μεγάλων αστικών κέντρων όπου, πολύ συχνά, εντοπίζονται πολλές πηγές περιβαλλοντικής ρύπανσης. Τέλος, πρέπει να σημειωθεί ότι οι Ρομά υπόκεινται σε συστηματικό αποκλεισμό από ένα σημαντικό τμήμα της ακαδημαϊκής έρευνας στον τομέα της περιβαλλοντικής δικαιοσύνης, η οποία συχνά αποτυγχάνει να τους αναγνωρίσει ως μία ευάλωτη πληθυσμιακή ομάδα, καθώς και των συνακόλουθων πολιτικών, εν μέρει λόγω της απουσίας αξιόπιστων δεδομένων σχετικά με τις καθημερινές πρακτικές, την κατάσταση απασχόλησης και τα πρότυπα διαβίωσής τους.

Η κατάσταση που περιγράφεται ανωτέρω καταγράφεται και σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης όπου οι Ρομά έχουν χαρακτηριστεί η πλέον ευάλωτη μειονότητα της ευρωπαϊκής κοινωνίας και παρά το γεγονός ότι κατά τη διάρκεια των τελευταίων ετών έχει αναγνωριστεί η ανάγκη άρσης του κοινωνικού αποκλεισμού των Ρομά και η ανάληψη σημαντικών πρωτοβουλιών για την ένταξή τους στις κοινωνίες των κρατών-μελών και την επίτευξη της κοινωνικής και περιβαλλοντικής δικαιοσύνης, τα πρόσφατα ερευνητικά δεδομένα υποδεικνύουν ότι μέχρι σήμερα έχουν γίνει πολύ μικρά βήματα προς αυτή την κατεύθυνση.

Λαμβάνοντας υπόψη όλα τα παραπάνω, η διερεύνηση του βαθμού στον οποίο τα μέλη των κοινοτήτων Ρομά αναγνωρίζουν τους εαυτούς τους ως φορείς περιβαλλοντικής ανισότητας και των αντιληπτών αιτιών, επιπτώσεων και λύσεων του συγκεκριμένου προβλήματος παρουσιάζει ένα εξαιρετικό ερευνητικό ενδιαφέρον και αποτελεί το αντικείμενο της παρούσας μελέτης. Μάλιστα, ο πολύ περιορισμένος αριθμός αντίστοιχων μελετών στην πρόσφατη ελληνική βιβλιογραφία καθιστά την παρούσα μελέτη ιδιαίτερα σημαντική.

Κεφάλαιο 1

Περιβαλλοντική υποβάθμιση και κοινωνικές ανισότητες

1.1 Γενικά για την κλιματική αλλαγή

Η έννοια του κλίματος αναφέρεται σε μακροπρόθεσμα καιρικά μοτίβα, όπως η μέση θερμοκρασία και οι κατακρημνίσεις. Με τον όρο κλιματική αλλαγή περιγράφονται οι μεταβολές της θερμοκρασίας και των καιρικών μοτίβων, γενικότερα, οι οποίες καταγράφονται σε μακροπρόθεσμο επίπεδο και οι οποίες είναι δυνατό να οφείλονται τόσο στην επίδραση φυσικών (ηλιακή δραστηριότητα, ηφαιστειακές εκρήξεις) όσο και ανθρωπογενών παραγόντων με βασικότερη την καύση ορυκτών καυσίμων (United Nations, n.d). Όπως τονίζει η NASA (2024), η κλιματική αλλαγή συνεπάγεται ένα μεγάλο εύρος παρατηρούμενων επιπτώσεων οι οποίες, σε πολλές περιπτώσεις, αναφέρονται ως συνώνυμα της κλιματικής αλλαγής. Η κλιματική αλλαγή, όπως αυτή γίνεται αντιληπτή κατά τη σύγχρονη εποχή περιλαμβάνει τόσο αλλαγές στους μακροπρόθεσμους μέσους όρους όσο και αυξημένη διακύμανση γύρω τους, με τα ακραία φαινόμενα να γίνονται πιο κοινά (US National Research Council, 2016).

Σύμφωνα με τα διαθέσιμα ερευνητικά δεδομένα, σήμερα το κλίμα του πλανήτη παρουσιάζει διαρκή μεταβολή η οποία υπερβαίνει σε ένταση τις αντίστοιχες κλιματικές αλλαγές που έχουν καταγραφεί σε οποιοδήποτε ιστορική περίοδο (Jay et al. 2018) και αναμένεται να συνεχίσει με εντεινόμενο ρυθμό κατά τη διάρκεια των επόμενων δεκαετιών. Ο ρυθμός εκδήλωσης της κλιματικής αλλαγής στο μέλλον αποτελεί συνάρτηση, πρωτίστως, των εκπεμπόμενων ποσοτήτων αερίων του θερμοκηπίου καθώς και της τάσης του γήινου κλίματος να μεταβάλλεται βάσει αυτών (Climate Change Knowledge Portal, n.d.).

Οι επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής, συμπεριλαμβανομένης της ανόδου της μέσης επιφανειακής θερμοκρασίας του πλανήτη, της ανόδου της θαλάσσιας στάθμης, της ανόδου της θερμοκρασίας των ωκεανών και της τήξης των πάγων σε ξηρά και θάλασσα, αποτελούν αδιαμφισβήτητα γεγονότα, ενώ οι συνέπειες της κλιματικής αλλαγής είναι σήμερα ευδιάκριτες ακόμα και σε μέρη του πλανήτη που μέχρι πρόσφατα θεωρούνταν απρόσβλητα από το φαινόμενο (Climate Change Knowledge Portal, n.d.).

Κατά το διάστημα μεταξύ 16^{ου} και 19^{ου} αιώνα, στη Γη επικράτησε η λεγόμενη Μικρή Εποχή των Παγετώνων (Little Ice Age- LIA), η οποία χαρακτηρίστηκε από την επικράτηση δροσερών και ευμετάβλητων καιρικών συνθηκών. Οι συνθήκες αυτές, σύμφωνα με τους Koch et al. (2019) προέκυψαν, σε μεγάλο βαθμό, ως συνέπεια του λεγόμενου «Μεγάλου Σκοτωμού» (Great Killing) που έλαβε χώρα κατά τον 16^ο αιώνα όταν ένα εξαιρετικά μεγάλο τμήμα του γηγενούς πληθυσμού της αμερικανικής ηπείρου εξολοθρεύτηκε από τους Ευρωπαίους αποίκους είτε μέσω βίαιων μαχών, είτε μέσω μετάδοσης νέων και άγνωστων, στους ιθαγενείς, νόσων. Η προαναφερθείσα μείωση του ανθρώπινου πληθυσμού είχε ως άμεση συνέπεια τον περιορισμό των ανθρώπινων δραστηριοτήτων και, ως εκ τούτου, στη μείωση του διοξειδίου που εκπέμπεται στην ατμόσφαιρα. Σημειώνεται ότι η επικράτηση της Μικρής Εποχής των Παγετώνων συνοδεύτηκε από σημαντικές κοινωνικές αλλαγές σε παγκόσμιο επίπεδο (Parker 2013).

Η συνειδητοποίηση σχετικά με την άμεση εξάρτηση του γήινου κλίματος από τις συγκεντρώσεις των αερίων του θερμοκηπίου στην ατμόσφαιρα χρονολογείται από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα (Weart 2008). Η Βιομηχανική Επανάσταση αποτελεί χρονικό σημείο- καμπή σχετικά όσον αφορά στη συμβολή της ανθρώπινης δραστηριότητας στο φαινόμενο της κλιματικής αλλαγής αφού, με απαρχή την εν λόγω περίοδο, καταγράφεται μία ραγδαία αύξηση στις συγκεντρώσεις των αερίων που συμβάλλουν στο φαινόμενο του θερμοκηπίου στην ατμόσφαιρα: CO₂, μεθάνιο, οξείδια του αζώτου και χλωροφθοράνθρακες (US Global Change Research Program, 2017). Η εν λόγω ραγδαία αύξηση των συγκεντρώσεων των προαναφερθέντων αερίων στην ατμόσφαιρα του πλανήτη είχε σημαντικό αντίκτυπο στην ικανότητα του τελευταίου να προσαρμόζεται στις εκάστοτε συνθήκες δεδομένου ότι το γήινο κλίμα υπήρξε πάντα σε δυναμική ισορροπία με τον πλανήτη (Dietz et al., 2020).

Μέχρι το 2017, η αύξηση της μέσης θερμοκρασίας του πλανήτη ανήλθε σε 1°C πάνω από τα προβιομηχανικά επίπεδα ως συνέπεια των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου και των αλλαγών στη λευκαύγεια (IPCC 2018). Σύμφωνα με τα διαθέσιμα προγνωστικά μοντέλα, ο σημαντικός περιορισμός της εκπεμπόμενης ποσότητας των προαναφερθέντων αερίων μπορεί να περιορίσει την άνοδο της γήινης θερμοκρασίας σε λιγότερο από 2°C, ωστόσο, ο στόχος των 1,5°C, που θεωρείται ως ανώτατο όριο για την αποφυγή μεγάλου κινδύνου βλάβης στην οικονομία, την ανθρώπινη υγεία και την ευημερία και τα φυσικά οικοσυστήματα, θεωρείται εξαιρετικά δύσκολο να επιτευχθεί (Climate Change Knowledge Portal, n.d.).

Η άνοδος της μέσης επιφανειακής θερμοκρασίας του πλανήτη συνεπάγεται ποικίλες επιπτώσεις για τα φυσικά οικοσυστήματα, όπως μείωση του pH των ωκεανών, άνοδο της θαλάσσιας στάθμης και αύξησης της συχνότητας και έντασης εκδήλωσης ακραίων καιρικών φαινομένων και φυσικών καταστροφών (National Oceanic and Atmospheric Administration, 2024). Οι επιπτώσεις αυτές, σε συνδυασμό με άλλες παγκόσμιες περιβαλλοντικές αλλαγές (Global Environmental Changes-GECs), συμπεριλαμβανομένης της απώλειας βιοποικιλότητας, της τροποποίησης των βιογεωχημικών κύκλων και της ευρείας διασποράς χημικών ουσιών και υλικών βρίσκονται σε άμεση αλληλεπίδραση με δυσμενείς συνέπειες για τα φυσικά οικοσυστήματα και τις ανθρώπινες κοινωνίες (Steffen et al. 2018).

1.2 Κοινωνικοοικονομικές επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής

Οι ανθρώπινες δραστηριότητες, ιδιαιτέρως η καύση ορυκτών καυσίμων, έχουν άμεσο αντίκτυπο στην κλιματική αλλαγή και, κατ' επέκταση στο φυσικό περιβάλλον. Ωστόσο, η σχέση αυτή είναι αμφίδρομη αφού και η εξελισσόμενη κλιματική αλλαγή έχει σημαντικές κοινωνικοοικονομικές επιπτώσεις στις ανθρώπινες κοινωνίες. Πιο αναλυτικά, στις επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής στον κοινωνικοοικονομικό τομέα εντάσσονται η μείωση των χερσαίων εκτάσεων ως συνέπεια της ανόδου της θαλάσσιας στάθμης (IPCC, 2014; Roson & van der Mensbrugghe, 2012), η μεταβολή της γεωργικής παραγωγικότητας λόγω της αλλαγής του κλίματος (Boonwichai et al., 2018; Roson & van der Mensbrugghe, 2012), η μείωση της παραγωγικότητας της εργασίας λόγω του άγχους που προκαλείται από τη θερμότητα (Kjellstrom et al., 2009; Roson & van der Mensbrugghe, 2012; Tawatupa et al., 2013), οι ποικίλες επιπτώσεις στην ανθρώπινη υγεία, (Carleton & Hsiang, 2016), και η επίδραση των αλλαγών θερμοκρασίας στον τουρισμό (Hamilton et al., 2005; Roson and van der Mensbrugghe, 2012).

Οι βασικότερες επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής στην ανθρώπινη υγεία περιλαμβάνουν την αύξηση των δεικτών θνησιμότητας και νοσηρότητας που σχετίζονται με ποικίλα ζητήματα υγείας τα οποία επηρεάζονται από περιβαλλοντικούς παράγοντες (Carleton & Hsiang, 2016) και επίδραση στο μελλοντικό επίπεδο υγείας των νεογνών (Almond & Currie, 2011). Επιπροσθέτως, τα διαθέσιμα ερευνητικά δεδομένα υποδεικνύουν ότι, σε κοινωνικό επίπεδο, η κλιματική αλλαγή επηρεάζει περισσότερο τις γυναίκες και τα νεαρά κορίτσια (Maccini & Young, 2009; Burke et al.,

2015), αυξάνει τα επίπεδα βίας μεταξύ μεμονωμένων ατόμων ή ομάδων (Hsiang et al., 2013; Burke & Hsiang, 2015) και ωθεί σημαντικά μέρη του πληθυσμού να μεταναστεύσουν (κλιματικοί μετανάστες/ πρόσφυγες) (Kleemans, 2014; European Parliament, 2023).

1.3 Περιβαλλοντική δικαιοσύνη

Η έννοια της περιβαλλοντικής δικαιοσύνης αναφέρεται στη ιδέα ότι όλοι — ανεξαρτήτως φυλής, χρώματος, εθνικής καταγωγής ή εισοδήματος— έχουν το δικαίωμα στα ίδια περιβαλλοντικά οφέλη και το ίδιο επίπεδο προστασίας από περιβαλλοντικούς παράγοντες, καθώς και το ίδιο δικαίωμα ουσιαστικής συμμετοχής στις πολιτικές που διαμορφώνουν τις κοινότητές τους (Skelton et al., 2023). Ωστόσο, ορισμένες πληθυσμιακές ομάδες, όπως οι έγχρωμοι πολίτες, αυτοί με χαμηλά εισοδήματα ή άτομα που ανήκουν σε μειονότητες, σε πολλές περιπτώσεις, δεν απολαμβάνουν την προαναφερθείσα ισότητα (Mohai et al., 2009).

Ένας σημαντικός αριθμός μελετητών και ακτιβιστών της περιβαλλοντικής δικαιοσύνης αναφέρουν ως αφορμή γέννησης του κινήματος περιβαλλοντικής δικαιοσύνης τις διαμαρτυρίες των κατοίκων της κομητείας Warren της Βόρειας Καρολίνα. Οι εν λόγω διαμαρτυρίες τράβηξαν το ενδιαφέρον των μέσων ενημέρωσης εθνικής εμβέλειας και ήταν από τις πρώτες που ευαισθητοποίησαν το κοινό σχετικά με τις περιβαλλοντικές ανησυχίες των Αφροαμερικανών και άλλων έγχρωμων πολιτών (Pellow & Brulle, 2005).

Στα τέλη της δεκαετίας του 1970, η πολιτειακή κυβέρνηση ήταν αντιμέτωπη με το πρόβλημα της αποθήκευσης 6.000 φορτηγών χώμα με τοξικά PCB και, στο πλαίσιο αυτό επέλεξε την αγροτική, φτωχή και, κατά συντριπτική πλειοψηφία αποτελούμενη από Αφροαμερικανούς, κοινότητα Warren County. Οι κάτοικοι της περιοχής αντέδρασαν έντονα στο γεγονός ότι οι κρατικοί αξιωματούχοι είχαν απορρίψει τις ανησυχίες σχετικά με την έκλυση των PCB στα αποθέματα πόσιμου νερού της κοινότητας. Ένας σημαντικός αριθμός βετεράνων του Κινήματος Πολιτικών Δικαιωμάτων, μεταξύ των οποίων ο Δρ Benjamin F. Chavis Jr. και ο αιδεσιμότατος Joseph Lowery, τότε της Διάσκεψης της Νότιας Χριστιανικής Ηγεσίας, και ο αιδεσιμότατος Leon White της Επιτροπής της Ενωμένης Εκκλησίας του Χριστού για τη Φυλετική Δικαιοσύνη, αποφάσισαν να δημοσιοποιήσουν τις αντιρρήσεις τους για

την απόφαση της Πολιτείας υποστηρίζοντας τις διαμαρτυρίες των κατοίκων, οι οποίοι προσπάθησαν να εμποδίσουν τη μεταφορά των τοξικών απορριμμάτων στη χωματερή που κατασκευάστηκε πλησίον της κοινότητάς τους. Ακολούθησαν έξι εβδομάδες πορειών και μη βίαιων διαμαρτυριών στους δρόμους, οι οποίες συνοδεύτηκαν από 500 συλλήψεις, οι οποίες υπήρξαν οι πρώτες στη χώρα για τη χωροθέτηση χωματερής (Skelton et al., 2023).

Παρά το γεγονός ότι οι κάτοικοι της κομητείας Γουόρεν έχασαν, τελικά, τη μάχη και τα τοξικά απόβλητα εναποτέθηκαν σε αυτόν τον χώρο υγειονομικής ταφής, ωστόσο οι διαμαρτυρίες τους ενέπνευσαν ένα ολόκληρο περιβαλλοντικό κίνημα και τη δημιουργία μιας νέας παράταξης εντός του Κινήματος Πολιτικών Δικαιωμάτων, η οποία ανέδειξε την ιδέα ότι ο αγώνας για την περιβαλλοντική δικαιοσύνη αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα του αγώνα για δικαιοσύνη (Skelton et al., 2023).

Κατά τη διάρκεια των τελευταίων ετών, η έρευνα στον τομέα της περιβαλλοντικής δικαιοσύνης έχει διευρυνθεί τόσο σε γεωγραφικό όσο και σε εννοιολογικό επίπεδο προκειμένου να συμπεριλάβει παγκόσμια ζητήματα που επεκτείνονται πέρα από τις χωρικές κατανομές των περιβαλλοντικών πλεονεκτημάτων και μειονεκτημάτων για να συμπεριλάβει και άλλες διαστάσεις, όπως η αναγνώριση, η συμμετοχή και οι δυνατότητες (Reed et al., 2011).

Σημειώνεται ότι η συντριπτική πλειονότητα των μελετών περιβαλλοντικής δικαιοσύνης έχει διενεργηθεί στις ΗΠΑ, ωστόσο στη διεθνή βιβλιογραφία εντοπίζονται μελέτες και από άλλα κράτη, όπως η Αυστραλία (Low et al., 1998; Lloyd-Smith & Bell, 2003), ο Καναδάς (Jerrett et al., 2001; Buzzelli et al., 2003) και η Νότια Αφρική (Mac Donald, 1998). Επιπροσθέτως, μετά το 2000, το εν λόγω ερευνητικό αντικείμενο έχει τραβήξει το ενδιαφέρον και των Ευρωπαίων μελετητών, ιδιαίτερα στο Ηνωμένο Βασίλειο (Brainard & Jones, 2002; Agyeman & Evans, 2004; Walker et al., 2005), στην Ιταλία, τη Γαλλία, τις Κάτω Χώρες και τη Γερμανία (Bolte, 2009; Braubach & Fairburn, 2010; Deguen & Zmirou-Navier, 2010; Martuzzi et al., 2010; Viel et al., 2011). Σε γενικές γραμμές, όλες οι μελέτες στον τομέα της περιβαλλοντικής δικαιοσύνης διαπιστώνουν υψηλότερους περιβαλλοντικούς κινδύνους για κατοικίες για λιγότερο εύπορους πληθυσμούς (Bolte, 2009; Braubach et al., 2010; Martuzzi et al., 2010).

1.4 Περιβαλλοντικές ανισότητες

Μία από τις σημαντικότερες συνέπειες των προαναφερθεισών διαμαρτυριών υπήρξε η ανάληψη πρωτοβουλίας εκ μέρους του Government Accountability Office (GAO) των ΗΠΑ να διερευνήσουν τη φυλετική σύνθεση των κοινοτήτων που διέμεναν πλησίον των τεσσάρων μεγαλύτερων χώρων υγειονομικής ταφής επικίνδυνων απορριμμάτων στο Νότο κατά τη διάρκεια του επόμενου έτους (US GAO, 1983). Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της εν λόγω μελέτης, οι εξεταζόμενες κοινότητες διέθεταν ποσοστό αφροαμερικανών σε ποσοστό που υπερέβαινε σημαντικά τον εθνικό μέσο όρο, ενώ οι τρεις από αυτές αποτελούνταν, κατά σημαντική πλειοψηφία, από άτομα αφροαμερικανικής καταγωγής. Με αφορμή τις διαμαρτυρίες των κατοίκων της κομητείας Warren και τα ευρήματα της προαναφερθείσας μελέτης, η Επιτροπή Φυλετικής Δικαιοσύνης του UCC κατέθεσε επίσημο ερώτημα σχετικά με το εάν η περιφερειακά δυσανάλογη τοποθέτηση εγκαταστάσεων επικίνδυνων αποβλήτων και χωματερών στο Νότο προέκυψε βάσει κάποιας εθνικής κεντρικής στρατηγικής.

Στο πλαίσιο αυτό, το UCC χρηματοδότησε μία ακόμα σχετική μελέτη αναφορικά με τη φυλετική και κοινωνικοοικονομική σύνθεση των κοινοτήτων γύρω από τοποθεσίες επικίνδυνων αποβλήτων σε όλη την επικράτεια των ΗΠΑ. Η εν λόγω μελέτη δημοσιεύθηκε το 1987 με τίτλο Toxic Wastes and Race στις Ηνωμένες Πολιτείες και είχε σημαντικό αντίκτυπο στην αμερικανική κοινωνία. Τα ευρήματα της εν λόγω μελέτης υποδεικνύουν ότι το μέσο ποσοστό έγχρωμων ατόμων σε ταχυδρομικούς κώδικες που περιείχαν τουλάχιστον μία εμπορική εγκατάσταση επικίνδυνων αποβλήτων ήταν δύο φορές μεγαλύτερο από εκείνο των περιοχών με ταχυδρομικό κώδικα που δεν περιείχαν καμία, ενώ σε περιοχές όπου βρίσκονταν δύο ή περισσότερες εγκαταστάσεις, το μέσο ποσοστό βρέθηκε ότι ήταν τρεις φορές μεγαλύτερο. Επιπροσθέτως, τα ποσοστά των έγχρωμων ατόμων στον ταχυδρομικό κώδικα αναδείχθηκαν ως τον πλέον σημαντικό προγνωστικό δείκτη για την τοποθεσία των εγκαταστάσεων εμπορικών επικίνδυνων αποβλήτων—ακόμα και μετά τον έλεγχο σε μια πολυπαραγοντική στατιστική ανάλυση για το μέσο εισόδημα των νοικοκυριών, τις μέσες αξίες στέγασης, την ποσότητα των επικίνδυνων αποβλήτων που δημιουργούνται και τον αριθμό εγκαταλελειμμένων τοποθεσιών επικίνδυνων αποβλήτων στους ταχυδρομικούς κώδικες (Chavis & Lee, 1987).

Το 1990, δημοσιεύεται το βιβλίο του κοινωνιολόγου Bullard με τίτλο, *Dumping in Dixie* (Bullard, 2000), το οποίο αποτέλεσε την πρώτη σημαντική μελέτη για τον περιβαλλοντικό ρατσισμό που συνέδεσε τη χωροθέτηση επικίνδυνων εγκαταστάσεων με ιστορικά πρότυπα χωρικού διαχωρισμού στις νότιες Ηνωμένες Πολιτείες. Σύμφωνα με το συγγραφέα, οι τοποθεσίες όπου κατοικούν έγχρωμες κοινότητες στοχοποιούνταν σκόπιμα για την ανάπτυξη εγκαταστάσεων απόρριψης ανεπιθύμητων απορριμμάτων ενώ η συγκεκριμένη πρακτική έχει τις ρίζες της τόσο σε ιστορικές όσο και σε σύγχρονες μορφές θεσμικού ρατσισμού (Mohai et al., 2009).

Το ίδιο έτος, διοργανώθηκε Συνέδριο για τη Φυλή και την Εμφάνιση Περιβαλλοντικών Κινδύνων στο Πανεπιστήμιο του Michigan κατόπιν σχετικής πρωτοβουλίας των κοινωνιολόγων Bryant και Mohai, στο οποίο συμμετείχαν μελετητές των φυλετικών και κοινωνικοοικονομικών περιβαλλοντικών ανισοτήτων από όλη τη χώρα. Οι αναλύσεις που παρουσιάστηκαν στο εν λόγω συνέδριο επιβεβαίωσαν τα προηγούμενα ευρήματα ενώ τα πρακτικά διαβιβάστηκαν στην EPA ωθώντας τον οργανισμό να ξεκινήσει τη δική του διερεύνηση των αποδεικτικών στοιχείων και να ξεκινήσει τη σύνταξη προτάσεων πολιτικής. Το 1992, η EPA δημοσίευσε τα ευρήματά της και τις συστάσεις της σε μια έκθεση, η οποία τιτλοφορούνταν «Environmental Equity: Reducing Risks for All Communities» (EPA, 1992).

Με απαρχή τη δεκαετία του 1990, η επιστημονική κοινότητα έχει αναπτύξει μία εκτενή βιβλιογραφία σχετικά με τις διαστάσεις των διαφορικών περιβαλλοντικών κινδύνων με βάση το φυλετικό και κοινωνικοοικονομικό προφίλ (Bryant, 1995; Mohai, 1996). Οι Mohai & Bryant (1992) πραγματοποίησαν μια μετα-ανάλυση 16 εμπειρικών μελετών αναφορικά με τις φυλετικές και ταξικές ανισότητες στην κατανομή των περιβαλλοντικών κινδύνων, το σύνολο των οποίων επιβεβαίωσαν την ύπαρξη περιβαλλοντικών ανισοτήτων με βάση τη φυλή, το εισόδημα ή το συνδυασμό αυτών. Σε έξι από τις εννέα μελέτες, η φυλή αναδείχθηκε σε πιο σημαντικό παράγοντα πρόβλεψης συγκριτικά με το εισόδημα για την εμφάνιση περιβαλλοντικών κινδύνων, επιβεβαιώνοντας τα ευρήματα του UCC του 1987.

Επιπροσθέτως, σε μία σύνοψη 54 διακριτών μελετών, ο Brown (1995) κατέληξε στο συμπέρασμα ότι τόσο η φυλή όσο και η τάξη αποτελούν σημαντικούς προσδιοριστικούς παράγοντες της εγγύτητας με γνωστούς και πιθανούς περιβαλλοντικούς κινδύνους και το χρονοδιάγραμμα και την έκταση των ενεργειών

αποκατάστασης. Οι Szasz & Meuser (1997) διεξήγαγαν μία αντίστοιχη ανασκόπηση με παρόμοια ευρήματα το 1997, ενώ σε παρόμοια αποτελέσματα κατέληξε και η μελέτη που διενεργήθηκε από το Ινστιτούτο Ιατρικής των ΗΠΑ το 1999 (US Institute of Medicine, 1999).

Σε μια πιο πρόσφατη ανασκόπηση της βιβλιογραφίας που διεξήγαγαν οι Evans & Kantrowitz (2002) σχετικά με το διαφορετικό επίπεδο έκθεσης των πολιτών στην περιβαλλοντική ρύπανση, εντόπισαν μία σημαντική συσχέτιση μεταξύ των εθνοτικών και ταξικών χαρακτηριστικών μιας κοινότητας και των επιπέδων έκθεσης σε περιβαλλοντικούς κινδύνους. Ο Ringquist (2005) διεξήγαγε μια μετα-ανάλυση 49 ποσοτικών μελετών αναφορικά με τις φυλετικές και κοινωνικοοικονομικές ανισότητες στην κατανομή των περιβαλλοντικών κινδύνων συμπεραίνοντας ότι η συσχέτιση μεταξύ περιβαλλοντικών ανισοτήτων βάσει της φυλής είναι αδιαμφισβήτητη.

Παρά το γεγονός ότι η συντριπτική πλειοψηφία των μελετών που διερευνούν τις τάσεις της περιβαλλοντικής ανισότητας διαπιστώνουν πως ο ρατσισμός αποτελεί το βασικότερο κινητήριο παράγοντα αυτής, ωστόσο αρκετοί μελετητές εκφράζουν αμφιβολίες σχετικά με τον βαθμό στον οποίο το φαινόμενο των φυλετικών ανισοτήτων αποτελεί συνάρτηση των φυλετικών ανισοτήτων ή της ταξικής δυναμικής της αγοράς (Mohai & Bryant, 1992; Downey, 2006). Η εν λόγω διαμάχη στους κόλπους της επιστημονικής κοινότητας είναι γνωστή ως «συζήτηση φυλής εναντίον τάξης» και περιλαμβάνει τόσο κοινωνιολογικές όσο και πολιτικές διαστάσεις. Σύμφωνα με το Mohai (2008), προκειμένου να κατανοήσουμε τα αίτια της περιβαλλοντικής ανισότητας, είναι απαραίτητη η αποσαφήνιση του ρόλου που διαδραματίζουν τόσο η φυλή όσο και η τάξη, δεδομένου ότι και οι δύο αυτές διαστάσεις έχουν συσχετισθεί με περιβαλλοντική ανισότητα. Το εάν οι φυλετικοί παράγοντες έχουν πρόσθετη (ή διαδραστική) επίδραση στο εισόδημα ή το αντίστροφο αποτελούν εμπειρικά ερωτήματα.

Λαμβάνοντας υπόψη ότι οι ανισότητες βάσει φυλής παραμένουν όταν ελέγχονται οι κοινωνικοοικονομικοί παράγοντες συνεπάγεται ότι οι κοινωνιολόγοι ερευνητές πρέπει να κατανοήσουν καλύτερα ποιες πτυχές της φυλής (είτε σχετίζονται με τις διακρίσεις στέγασης, τη σκόπιμη στόχευση μειονοτικών γειτονιών για ανεπιθύμητες χρήσεις γης της κοινωνίας ή άλλους παράγοντες) έχουν αιτιολογική σχέση με την περιβαλλοντική ανισότητα. Αντιστοίχως, το γεγονός ότι οι κοινωνικοοικονομικές ανισότητες

εξακολουθούν να υφίστανται όταν ελέγχεται η φυλή υποδηλώνει ότι απαιτείται περαιτέρω διερεύνηση των αιτιωδών σχέσεων μεταξύ των κοινωνικοοικονομικών χαρακτηριστικών και της περιβαλλοντικής ανισότητας (Mohai et al., 2009).

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι κατά την αξιολόγηση των ευρημάτων των μελετών στον τομέα της περιβαλλοντικής δικαιοσύνης, πρέπει να λαμβάνεται υπόψιν το γεγονός ότι υπάρχει μεγάλη διαφοροποίηση μεταξύ των γεωγραφικών μονάδων που μελετώνται και, ανάλογα με το μέγεθος, όλες οι μονάδες δεν δίνουν το ίδιο αξιόπιστο αποτελέσματα αναφορικά με την αξιολόγηση της εγγύτητας μεταξύ επικίνδυνων τοποθεσιών και απόστασης εγκατάστασης πληθυσμών. Για να γίνει πλήρως κατανοητό αυτό αξίζει να αναφερθεί ότι σύμφωνα με τους Mohai & Saha (2006), η μικρότερη περιοχή που εξετάζεται αναφορικά με την εμπορική εγκατάσταση επικίνδυνων αποβλήτων είναι λιγότερο από το δέκατο του τετραγωνικού μιλίου, ενώ η μεγαλύτερη είναι πάνω από 7.500 τετραγωνικά μίλια, με όλα τα μεγέθη ενδιάμεσα. Γίνεται κατανοητό ότι, στο πλαίσιο αυτό, όταν μια περιοχή μελέτης είναι μικρή, όπως μία οδός που αποτελεί μόνο το ένα δέκατο του τετραγωνικού μιλίου, τότε όποιος μένει εντός των ορίων της θα μένει αναγκαστικά κοντά στην εγκατάσταση. Αντιθέτως, εάν μια περιοχή μελέτης είναι μεγάλη, όπως η περιοχή που έχει έκταση πάνω από 7.500 τετραγωνικά μίλια, οι περισσότεροι άνθρωποι σε αυτό πιθανότατα ζουν αρκετά μακριά από την εγκατάσταση. Αμφιβολίες σχετικά με την αξιοπιστία των ευρημάτων των μελετών περιβαλλοντικής δικαιοσύνης εκφράζει και ο Bowen (2014), ο οποίος αναφέρει πως τα εμπειρικά ευρήματα στον τομέα της περιβαλλοντικής δικαιοσύνης είναι τόσο υπανάπτυκτα που λίγα επιστημονικά αξιόπιστα συμπεράσματα μπορούν να διατυπωθούν σχετικά με την ύπαρξη γεωγραφικών προτύπων δυσανάλογων κατανομών και τις επιπτώσεις τους στην υγεία σε μειονότητες, χαμηλού εισοδήματος και άλλες πληθυσμιακές ομάδες.

1.5 Αίτια και συνέπειες των περιβαλλοντικών ανισοτήτων

Όπως αναφέρθηκε στο πλαίσιο των προηγούμενων ενοτήτων του παρόντος κεφαλαίου, το κίνημα της περιβαλλοντικής δικαιοσύνης στοχεύει στην άρση των περιβαλλοντικών ανισοτήτων, ενώ περιλαμβάνει δύο (2) διακριτές διαστάσεις. Η πρώτη διάσταση της περιβαλλοντικής δικαιοσύνης αφορά στην κατανομή των περιβαλλοντικών κινδύνων και πλεονεκτημάτων και τις προκύπτουσες ανισότητες μεταξύ διαφορετικών πληθυσμιακών ομάδων βάσει φυλής ή άλλων κοινωνικο-οικονομικών

χαρακτηριστικών των μελών της («διανεμητική» ή «γεωγραφική δικαιοσύνη») και αφορά σε όλες τις τοποθεσίες όπου οι άνθρωποι κατοικούν, εργάζονται, μαθαίνουν, παίζουν και αναδημιουργούν. Από την άλλη πλευρά, η δεύτερη διάσταση της περιβαλλοντικής δικαιοσύνης αφορά στην ίδια τη διαδικασία διανομής, συμπεριλαμβανομένης της πρόσβασης και της συμμετοχής σε διαδικασίες λήψης αποφάσεων που δημιουργούν περιβαλλοντικούς κινδύνους («διαδικαστική δικαιοσύνη»). Η απουσία των προαναφερθεισών διαστάσεων της περιβαλλοντικής δικαιοσύνης αποτελεί ένα συχνό πρόβλημα που αντιμετωπίζουν οι μειονοτικές ομάδες (WHO, 2012).

Αναδυόμενο μέσα από τα κοινωνικά κινήματα των ΗΠΑ, το ζήτημα της περιβαλλοντικής δικαιοσύνης έχει αναδειχθεί σε ένα δημοφιλές ερευνητικό αντικείμενο με ένα σημαντικό αριθμό ερευνών στο συγκεκριμένο τομέα να διαπιστώνουν ότι τα μέλη των μειονοτήτων και οι πολίτες με χαμηλό οικονομικό προφίλ, είναι περισσότερο εκτεθειμένοι στους περιβαλλοντικούς ρύπους. Πιο αναλυτικά, μία μελέτη που διενεργήθηκε από τον επίσημο περιβαλλοντικό φορέα US-EPA (1992) διαπίστωσε ότι τα άτομα που ανήκουν σε μειονότητες και εκείνα με χαμηλότερα εισοδήματα εκτίθενται συχνότερα σε διάφορους ατμοσφαιρικούς ρύπους, εγκαταστάσεις επικίνδυνων αποβλήτων, μολυσμένα ψάρια και γεωργικά φυτοφάρμακα στο χώρο εργασίας, ενώ στο αίμα των έγχρωμων παιδιών εντοπίστηκαν σημαντικά υψηλότερα επίπεδα μολύβδου συγκριτικά με τα λευκά παιδιά. Σημειώνεται ότι η πλειοψηφία των μεταγενέστερων ερευνών επιβεβαίωσαν τα προαναφερθέντα ευρήματα (Zimmerman, 1993; Szasz & Meuser, 1997; Pellow et al., 2001).

Διερευνώντας τις αιτίες πρόκλησης των περιβαλλοντικών ανισοτήτων, η Liu (2001) διαπίστωσε πως η χωρική κατανομή των περιβαλλοντικών κινδύνων και πλεονεκτημάτων ομάδων με διαφορετικό κοινωνικοοικονομικό και φυλετικό προφίλ προέκυψε, κυρίως, από το συνδυασμό της τοποθεσίας των ρυπογόνων δραστηριοτήτων και των κατοικιών (WHO, 2012). Πιο αναλυτικά, οι βιομηχανίες, για παράδειγμα, επιλέγουν για την έδρα τους περιοχές οι οποίες χαρακτηρίζονται από χαμηλές τιμές γης είναι χαμηλές και φτηνό εργατικό δυναμικό που κατοικεί πλησίον. Ως εκ τούτου, άτομα με χαμηλότερο κοινωνικοοικονομικό προφίλ συχνά κατοικούν πλησίον τέτοιων βιομηχανιών. Επιπλέον, η κατανομή ισχύος μπορεί να επηρεάσει την ανάπτυξη περιβαλλοντικών ανισοτήτων αφού γεωγραφικά απομακρυσμένες, οικονομικά περιθωριακές και/ή πολιτικά ανίσχυρες κοινότητες και οι κάτοικοί τους τείνουν να μην

έχουν αποτελεσματική πολιτική δύναμη και την ικανότητα ή τη βούληση να επηρεάσουν ή να αντισταθούν σε αποφάσεις που επηρεάζουν το περιβάλλον διαβίωσής τους. Τέλος, άλλοι ερευνητές τονίζουν τον θεσμοθετημένο ρατσισμό στις πρακτικές στέγασης και σχεδιασμού ως αιτία πρόκλησης περιβαλλοντικών ανισοτήτων (Kruize, 2007).

Ένα σημαντικό ζήτημα που είναι άμεσα συνδεδεμένο με τις περιβαλλοντικές ανισότητες είναι η άνιση επιπτώσεις στην υγεία ως αποτέλεσμα της άνισης κατανομής περιβαλλοντικών κινδύνων και ανέσεων μεταξύ του πληθυσμού (Kruize, 2007). Επιπροσθέτως, τα άτομα με χαμηλό κοινωνικοοικονομικό προφίλ χαρακτηρίζονται από μεγαλύτερη ευαλωτότητα σε περιβαλλοντικούς κινδύνους αφού, σε πολλές περιπτώσεις, χαρακτηρίζονται από ένα ασθενέστερο επίπεδο υγείας. Κατά συνέπεια, οι επιπτώσεις στην υγεία λόγω περιβαλλοντικών εκθέσεων είναι δυνατό να είναι περισσότερο σοβαρές και να προκύπτουν σε περιπτώσεις χαμηλότερων επιπέδων έκθεσης σε πολίτες με χαμηλό κοινωνικοοικονομικό προφίλ συγκριτικά με τον γενικό πληθυσμό (WHO, 2012).

Κεφάλαιο 2: Το δικαίωμα ως αγαθό

2.1 Το δικαίωμα στο περιβάλλον στην ελληνική νομοθεσία

Πριν από οποιαδήποτε αναφορά στο δικαίωμα στο περιβάλλον στην ελληνική νομοθεσία, είναι απαραίτητο να επισημανθεί ότι η έννοια της περιβαλλοντικής υποβάθμισης, στην οποία εστιάζει η παρούσα μελέτη, δεν περιορίζεται αποκλειστικά στις επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής, αλλά περιλαμβάνει ένα ευρύτερο φάσμα περιβαλλοντικών προβλημάτων. Συγκεκριμένα, αφορά σε μορφές υποβάθμισης που σχετίζονται με την καθημερινή ποιότητα του περιβάλλοντος, όπως η ρύπανση του εδάφους και της ατμόσφαιρας, η έλλειψη βασικών υποδομών (ύδρευση, αποχέτευση), καθώς και η γειτνίαση με πηγές περιβαλλοντικού κινδύνου, χαρακτηριστικά που συναντώνται σε περιοχές όπου διαβιούν κοινωνικά ευάλωτες ομάδες, όπως οι Ρομά (WHO, 2012; EPA, 1992). Όπως έχει καταγραφεί σε σχετικές μελέτες, η συστηματική γειτνίαση αυτών των πληθυσμών με εγκαταστάσεις αποβλήτων, εργοστάσια και άλλες πηγές ρύπανσης συνιστά εκδήλωση περιβαλλοντικής ανισότητας (Mohai et al., 2009), η οποία στις περισσότερες περιπτώσεις δεν γίνεται καν αντιληπτή από τους ίδιους τους πληγέντες (Braubach & Fairburn, 2010). Η προσέγγιση αυτή είναι κρίσιμη για την κατανόηση του τρόπου με τον οποίο το δικαίωμα στο περιβάλλον οφείλει να ερμηνεύεται και να εφαρμόζεται: όχι μόνο ως συνταγματική κατοχύρωση, αλλά και ως πρακτική προϋπόθεση αξιοπρεπούς διαβίωσης για ομάδες που βιώνουν πολλαπλές μορφές αποκλεισμού.

Με απαρχή τη δεκαετία του 1970, η έξαρση του φαινομένου της κλιματικής αλλαγής και των συναφών περιβαλλοντικών προβλημάτων αναδείχθηκε σε μείζον πρόβλημα για τη διεθνή κοινότητα αφού οι επιπτώσεις τους άρχισαν να γίνονται περισσότερο εμφανείς σε διεθνές επίπεδο (Χιώλου, 1997). Το ζήτημα αυτό απασχολεί την κοινή γνώμη και στη χώρα μας όπου, κατά τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου το 1974, αρκετά από τα πολιτικά κόμματα της χώρας ενέταξαν στρατηγικές προστασίας του περιβάλλοντος στο πρόγραμμά τους με το οποίο κατέβαιναν στις επερχόμενες εθνικές εκλογές (Σκουρής & Τάχος, 2006).

Στο πλαίσιο αυτό, και λαμβάνοντας υπόψιν τις ισχυρές ανησυχίες που εκφράζονταν σε διεθνές και εθνικό επίπεδο σχετικά με την ανάγκη προστασίας του φυσικού περιβάλλοντος, το εν λόγω ζήτημα διατυπώθηκε σαφώς στο κείμενο του νέου Συντάγματος της χώρας. Μάλιστα, αξίζει να σημειωθεί ότι η χώρα μας υπήρξε μία από

τις πρώτες χώρες που προχώρησε σε μία τέτοια συνταγματική κατοχύρωση του δικαιώματος στο περιβάλλον (Μπεριάτος, 2002).

Πιο αναλυτικά, το άρθρο 24 του Ελληνικού Συντάγματος, όπως αυτό διαμορφώθηκε το 1974, ανέφερε πως η προστασία του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος συνιστούσε βασική κρατική υποχρέωση, η οποία επεκτείνονταν τόσο σε προληπτικό όσο και σε κατασταλτικό επίπεδο. Με τον τρόπο αυτό, αποδίδεται στο φυσικό περιβάλλον ο χαρακτήρας του έννομου αγαθού που χρήζει προστασίας, ανεξαρτήτως των οικονομικών συμφερόντων των Ελλήνων πολιτών (Γώγος, 2014). Επιπροσθέτως, το άρθρο 24 ορίζει πως τα ζητήματα που άπτονται της προστασίας των δασών και των δασικών εκτάσεων προσδιορίζονται βάσει νόμου ενώ επισημαίνεται η απαγόρευση της μεταβολής της χρήσης των δασών και των δασικών εκτάσεων που ανήκουν στο Δημόσιο, με εξαίρεση περιπτώσεις όπου κάτι διαφορετικό επιβάλλεται για την προστασία του δημοσίου συμφέροντος, ενώ αντίστοιχο καθεστώς προστασίας προβλέπεται για τα ιστορικά μνημεία και τις παραδοσιακές περιοχές.

Το εν λόγω συνταγματικό άρθρο, το οποίο βασίστηκε στις αντίστοιχες νομικές διατάξεις των Συνταγμάτων της Ιταλίας και της Γιουγκοσλαβίας (Βασιλειάδης, 2017) θεωρήθηκε ως μία σημαντική καινοτομία για την εποχή (Κουτούπα- Ρεγκάκου, 2008), κάτι που γίνεται κατανοητό εάν αναλογιστεί κανείς ότι η πλειοψηφία των έτερων κρατών της Ευρώπης δεν ενέταξαν αντίστοιχες διατάξεις στα Συντάγματά τους παρά μετά από περίπου δύο (2) δεκαετίες (Παπακωνσταντίνου, 2007).

Ωστόσο, όπως επεσήμαναν πολιτικοί της εποχής, η ένταξη της εν λόγω καινοτόμου διάταξης στο Ελληνικό Σύνταγμα δεν αντιστάθμιζε το γεγονός ότι η χώρα έπασχε από σημαντικές ελλείψεις στην περιβαλλοντική νομοθεσία και, ως εκ τούτου, απαιτούνταν η περαιτέρω νομοθέτηση επί του ζητήματος (Πρακτικά των συνεδριάσεων της Ολομέλειας της Βουλής των συζητήσεων επί του Συντάγματος 1975). Η προαναφερθείσα άποψη είχε σημαντική βάση δεδομένου ότι στην ελληνική νομοθεσία απουσίαζαν διατάξεις σχετικά με την προστασία του φυσικού περιβάλλοντος (Σκουρή & Ταχός, 2006) έως τη διατύπωση του άρθρου 24 στο Σύνταγμα του 1974.

Αρκετά χρόνια αργότερα, στο πλαίσιο της συνταγματικής αναθεώρησης του 2001 έλαβε χώρα η αναθεώρηση του επίμαχου άρθρου 24 η οποία στόχευε στην παροχή ερμηνευτικών κατευθύνσεων που θα είχαν ως συνέπεια μία περισσότερο ισορροπημένη στάθμιση του περιβάλλοντος με τα έτερα συνταγματικά κατοχυρωμένα

έννομα αγαθά, και να υπάρξει οριοθέτηση των αρμοδιοτήτων της δικαστικής εξουσίας (Κοντιάδης, 2001).

Κατά την περίοδο συζήτησης της συνταγματικής αναθεώρησης του 2001, η αναθεώρηση του επίμαχου άρθρου συγκέντρωσε έντονο ενδιαφέρον της κοινής γνώμης αφού, πλέον, η ένταση των περιβαλλοντικών προβλημάτων είχε αυξηθεί και οι επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής είχαν καταστεί εξαιρετικά ανησυχητικές (Σιούτη, 2006). Ο έντονος δημόσιος διάλογος που διεξήχθη σχετικά με την αναθεώρηση των διατάξεων του άρθρου 24 είχε ως αποτέλεσμα η τελική πρόταση αναθεώρησης να υποστεί σημαντικές τροποποιήσεις σε σχέση με την αρχικώς υποβληθείσα πρόταση της Επιτροπής Αναθεώρησης προς τη Ζ' Αναθεωρητική Βουλή (Κοντιάδης, 2001).

Τελικά, οι δύο σημαντικότερες αλλαγές που υπέστη το άρθρο 24 του Ελληνικού Συντάγματος στο πλαίσιο της εν λόγω αναθεώρησης αφορούσαν τη ρητή καθιέρωση ενός δικαιώματος στο περιβάλλον και τη συνταγματική κατοχύρωση της αρχής της αειφορίας (Κοντιάδης, 2001) και θεωρήθηκαν, κατά βάση, επιβεβαιωτικές. Πιο αναλυτικά, η προστασία του περιβάλλοντος είχε αναγνωριστεί ως προστατευόμενο έννομο αγαθό ήδη από το 1974, ωστόσο, με την αναθεώρηση του 2001 προσδιορίστηκε με ρητό τρόπο ότι το προαναφερθέν αγαθό συνιστά αφενός, κρατική υποχρέωση και, αφετέρου, καθολικό δικαίωμα (Μενουδάκος, 2002; Σιούτη, 2006. Στο πλαίσιο αυτό, το Κράτος δεν αποτελεί τον αποκλειστικό υπεύθυνο για την προστασία του περιβάλλοντος, η οποία αναδεικνύεται σε καθολικό δικαίωμα των πολιτών της χώρας (Παπαδημητρίου, 2002).

2.2 Η αναγνώριση του δικαιώματος στο περιβάλλον σε ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο

2.2.1 Η Συνδιάσκεψη της Στοκχόλμης

Η συνδιάσκεψη της Στοκχόλμης υπήρξε η πρώτη διάσκεψη που διοργανώθηκε για το περιβάλλον σε διεθνές επίπεδο, υπό την αιγίδα του ΟΗΕ το 1972 και στην οποία συμμετείχαν κρατικοί αξιωματούχοι από 113 κράτη, ενώ οι μόνοι αρχηγοί κρατών που έλαβαν μέρος ήταν αυτοί της Σουηδίας και της Ινδίας (Ούλοφ Πάλμε και Ίντιρα Γκάντι, αντίστοιχα). Διακηρυγμένο στόχο της εν λόγω διάσκεψης αποτέλεσε η οργάνωση των πολιτικών και στρατηγικών για την προστασία του φυσικού περιβάλλοντος (Ζιαμπάρα, 2020). Προϊόν της εν λόγω Συνδιάσκεψης υπήρξε η διατύπωση της Διακήρυξης της

Στοκχόλμης, η οποία είχε μη δεσμευτικό χαρακτήρα αλλά έθεσε τις βάσεις για την θέσπιση θεμελιωδών αρχών για την προστασία του περιβάλλοντος.

Στο πλαίσιο της δημοσίευσης του προοιμίου της Διακήρυξη έγινε σαφής η ανθρωποκεντρική προσέγγιση του ζητήματος της ορθολογικής εκμετάλλευσης των φυσικών πόρων. Στο πλαίσιο της πρώτης παραγράφου γίνεται σαφής σύνδεση του φυσικού περιβάλλοντος και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ενώ γίνεται αναφορά στις δύο μορφές του περιβάλλοντος, τη φυσική και την ανθρωπογενή, οι οποίες αναδεικνύονται ως βασικές προϋποθέσεις για την ευημερία του και την απόλαυση των θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων, συμπεριλαμβανομένου του υπέρτατου δικαιώματος στη ζωή. Στη συνέχεια, στο πλαίσιο της δεύτερης παραγράφου αναφέρεται ότι η προστασία και η αναβάθμιση του ανθρώπινου περιβάλλοντος έχει σημαντικό αντίκτυπο στην προσωπική και οικονομική ευημερία των πολιτών σε παγκόσμιο επίπεδο, ενώ στο πλαίσιο της πέμπτης παραγράφου γίνεται αναφορά στην ανωτερότητα του ανθρώπου, γεγονός που εγείρει αμφιβολίες σχετικά με την πρόθεση των συντακτών να αναγνωρίσουν την αξία του φυσικού περιβάλλοντος (Stone, 1985).

Η 1^η Αρχή της Διακήρυξης της Στοκχόλμης αναφέρει πως «Ο άνθρωπος έχει το θεμελιώδες δικαίωμα στην ελευθερία, στην ισότητα και σε ικανοποιητικές συνθήκες ζωής. Σ' ένα περιβάλλον ισότητας είναι εφικτή μια ζωή αξιοπρεπής με ευημερία που γεννά σοβαρή ευθύνη για την προστασία και τη βελτίωση του περιβάλλοντος για τις σημερινές και τις μελλοντικές γενεές». Όπως προκύπτει από την παραπάνω διατύπωση, η σημαντική συμβολή της εν λόγω αρχής έγκειται στο γεγονός ότι συσχετίζει την προστασία του περιβάλλοντος με άλλα δικαιώματα, των οποίων η αναγνώριση έχει λάβει χώρα σε προγενέστερο χρόνο και, πιο αναλυτικά, τα δικαιώματα της ελευθερίας, το δικαίωμα της ισότητας και το δικαίωμα για ικανοποιητικές συνθήκες διαβίωσης. (Δημητριάδη, 2005).

Αξίζει να αναφερθεί ότι τα προαναφερθέντα δικαιώματα δεν είναι τα μόνα που είναι άμεσα συνδεδεμένα με την προστασία του περιβάλλοντος αφού, σύμφωνα με ορισμένους μελετητές, η τελευταία αποτελεί αναγκαία συνθήκη για την εκπλήρωση σημαντικών θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ή για την προάσπισή τους (Δημητριάδης, 2005)

Η 2^η Αρχή της Διακήρυξης της Στοκχόλμης αναγνωρίζει τη χλωρίδα και την πανίδα, όπως επίσης και τα αντιπροσωπευτικά δείγματα των φυσικών οικοσυστημάτων ως

πολύτιμους φυσικούς πόρους, των οποίων η προστασία και συντήρηση για τις επόμενες γενιές προϋποθέτει την ύπαρξη ενός προσεκτικού και κατάλληλου σχεδιασμού, ενώ η 4^η Αρχή της Διακήρυξης αναφέρεται στη σημασία της προάσπισης της φύσης και της άγριας ζωής έναντι οποιωνδήποτε κινδύνων. Σημειώνεται ότι και οι τέσσερις προαναφερθείσες αρχές έχουν προληπτικό χαρακτήρα.

Όπως προκύπτει από τα προαναφερθέντα, η Διακήρυξη της Στοκχόλμης δεν αποτέλεσε ένα δεσμευτικό κείμενο διεθνούς αναγνώρισης του δικαιώματος στο περιβάλλον, ωστόσο η σημασία της έγκειται στο γεγονός ότι τόνισε τη σημασία της εκπαίδευσης και της πληροφόρησης των πολιτών ώστε αυτοί να καταστούν φορείς της προστασίας του περιβάλλοντος (Προοίμιο, παράγραφος 7, Αρχή 19). Επιπροσθέτως, υπήρξε η πρώτη προσπάθεια που καταβλήθηκε σε επίπεδο διεθνούς κοινότητας προκειμένου να επιλυθεί κάποιο ζήτημα που επηρεάζει την ανθρωπότητα σε παγκόσμιο επίπεδο, αναγνωρίζοντας την περιβαλλοντική υποβάθμιση συνολικά ως θεμελιώδες πρόβλημα διεθνούς εμβέλειας το οποίο προκύπτει ως συνέπεια των ανθρώπινων δραστηριοτήτων και όχι εστιάζοντας σε τοπικές εκφράσεις του προβλήματος οι οποίες διευθετούνταν μέσω διμερών συνθηκών. Τέλος, η Διακήρυξη της Στοκχόλμης υπήρξε το έναυσμα για τη μετέπειτα θέσπιση κανόνων δεσμευτικού χαρακτήρα, οι οποίοι υιοθετήθηκαν από πολυάριθμα κράτη και διεθνείς οργανισμούς (Sohn, 1973).

Σημειώνεται ότι παρόλο που, όπως προαναφέρθηκε, η εν λόγω Διακήρυξη είχε μη δεσμευτικό χαρακτήρα, ωστόσο κάποιες από τις αρχές που περιλαμβάνονται σε αυτή απέκτησαν δεσμευτικό χαρακτήρα όταν διατυπώθηκαν αυτοτελώς ή ως τμήματα κανόνων διεθνούς δικαίου, με έμφαση στις αρχές 21, 22, 23 και 24 (Sands,). Οι εν λόγω αρχές αφορούν στην απαγόρευση τέλεσης πράξεων εντός των ορίων δικαιοδοσίας των κρατών, οι οποίες θα ήταν δυνατό να προκαλέσουν καταστροφή σε περιοχές πέραν των προαναφερθέντων ορίων. Επιπροσθέτως, οι εν λόγω αρχές αφορούν στην αναγνώριση ευθυνών και αποζημιώσεων, την καθιέρωση περιβαλλοντικών κριτηρίων καθώς και την ανάπτυξη διεθνούς συνεργασίας για την προστασία και αναβάθμιση του περιβάλλοντος με πνεύμα συνεργασίας και ισότητας. Αρκετές από τις προαναφερθείσες αρχές εντάχθηκαν σε μεταγενέστερες συμβάσεις που αφορούσαν στην προστασία του περιβάλλοντος (Σύμβαση για το Δίκαιο των μη-ναυτιλιακών χρήσεων των διεθνών υδάτινων δρόμων, 1977).

Αξίζει να σημειωθεί ότι ως αποδέκτες των Αρχών της Διακήρυξης της Στοκχόλμης θεωρήθηκαν όλοι οι δρώντες που θα μπορούσαν να αναπτύξουν κάποιου είδους δράση στον τομέα της προστασίας του περιβάλλοντος έναντι των διακηρυγμένων κινδύνων, συμπεριλαμβανομένων διεθνών οργανισμών, κρατών και μεμονωμένων πολιτών (Δημητριάδης, 2005).

2.2.2 Ο Παγκόσμιος Χάρτης για τη Φύση

Τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις που σχετίζονται με το περιβάλλον και αντιστοιχούν στα κράτη και τους πολίτες υποβλήθηκαν σε επανεξέταση στο πλαίσιο μίας πρωτοβουλίας της Ένωσης για τη Διατήρηση της Φύσης (IUCN) (Steiger, 1989), η οποία, σε συνεργασία με τον πρόεδρο του Ζαΐρ, Mobutu είχε ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη του λεγόμενου Παγκόσμιου Χάρτη για τη Φύση, η παρουσίαση του οποίου έλαβε χώρα στο πλαίσιο της Συνόδου του ΟΗΕ στο Ναϊρόμπι (Πρόγραμμα των Ηνωμένων Εθνών για το Περιβάλλον). Ο προαναφερθέντας Χάρτης εγκρίθηκε από τη Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ το 1982 από 111 κράτη- μέλη του οργανισμού, ενώ οι ΗΠΑ τον καταψήφισαν (UN. GA Res 37/7, UN Doc A/37/51, 1982) και, κατόπιν, ο ίδιος θεσμός ενθάρρυνε τα κράτη- μέλη να εντάξουν τις προβλέψεις τους στα εθνικά τους δίκαια και στις διμερείς συμφωνίες που αναπτύσσουν (Αρχές 14, 22).

Στο πλαίσιο του Προοιμίου του εν λόγω κειμένου προσδιορίζεται σαφώς η ανθρωπότητα ως τμήμα της φύσης καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι η διατήρηση της τελευταίας αποτελεί αναγκαία συνθήκη για την ανάπτυξη και τη διαιώνιση του ανθρώπινου πολιτισμού και, ως εκ τούτου, η ανθρωπότητα πρέπει να λαμβάνει υπόψιν τις απαραίτητες αρχές που τη διασφαλίζουν στο πλαίσιο της αλληλεπίδρασής της με το φυσικό περιβάλλον. Επιπροσθέτως, στο πλαίσιο των Γενικών Αρχών του Χάρτη διατυπώνεται σαφώς η ανάγκη για το σεβασμό του φυσικού περιβάλλοντος και η πρόληψη της υποβάθμισής του (Άρθρο 1), ενώ, στο πλαίσιο των Λειτουργιών που διατυπώνονται στο 3^ο τμήμα του Χάρτη δίνεται έμφαση στην ανάγκη λήψης προληπτικών μέτρων για την προστασία του φυσικού περιβάλλοντος. Μάλιστα, τονίζεται ιδιαίτερος η ανάγκη να ληφθούν υπόψιν τα παραπάνω εκ μέρους των ατόμων που έχουν το θεσμικό ρόλο να λαμβάνουν αποφάσεις και να διαμορφώνουν και να υλοποιούν στρατηγικές ανάπτυξης (Αρχές 6,7,8,9,13), ενώ αναγνωρίζεται η ανάγκη για την αποκατάσταση των ενδεχόμενων βλαβών που οι ανθρώπινες δραστηριότητες έχουν επιφέρει στο φυσικό περιβάλλον (Αρχή 11ε). Τέλος, επισημαίνεται η

αναγκαιότητα της ενεργού εμπλοκής των πολιτών στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων και του σχεδιασμού των αναπτυξιακών πολιτικών που άπτονται της διαχείρισης του φυσικού περιβάλλοντος (Αρχές 16, 23, 24).

Όπως και στην περίπτωση της Διακήρυξης της Στοκχόλμης, ο Παγκόσμιος Χάρτης για τη Φύση δε συνιστά ένα κείμενο με δεσμευτικό χαρακτήρα, ωστόσο αναγνωρίζεται ως ένα από τα πλέον σημαντικά κείμενα διεθνούς εμβέλειας που αφορούν στην προστασία του περιβάλλοντος (UDHR, G.A.Res 217, 1948). Σημειώνεται ότι τόσο ο Παγκόσμιος Χάρτης για τη Φύση όσο και η Διακήρυξη της Στοκχόλμης έχουν ασκήσει σημαντική επιρροή στους διεθνείς οργανισμούς που δραστηριοποιούνται στον τομέα της προστασίας του φυσικού περιβάλλοντος (πχ FAO, UNESCO, OECD, WHO, WMO, EU, CoE, OAS, OAU), οι οποίοι, σε πολλές περιπτώσεις, έχουν υιοθετήσει τα προαναφερθέντα κείμενα με μικρές μεταβολές ή αυτούσια (Δημητριάδης, 2005).

2.2.3 Η Συνδιάσκεψη του Ρίο

Οι εργασίες της Συνδιάσκεψης του Ρίο, ή η συνάντηση κορυφής για την προστασία της Γης όπως συχνά αναφέρεται, ξεκίνησαν στις 3 Ιουνίου του 1992 και οδήγησαν στη διατύπωση της σχετικής Διακήρυξης. Στο κείμενο αυτό αναφέρονται ορισμένες νομικές αρχές, συμπεριλαμβανομένης της ισότητας μεταξύ των γενεών αναφορικά με τη βιώσιμη διαχείριση των φυσικών πόρων, την αρχή της πρόληψης (Αρχή 15) και την αρχή «ο ρυπαίνων πληρώνει» (Αρχή 16). Μάλιστα, η ισχύ των προαναφερθέντων εθιμικών κανόνων που αναφέρονται στη Διακήρυξη ενισχύεται από τις αρχές που αφορούν στην απαγόρευση της διασυννοριακής ρύπανσης (Αρχή 2), της ενθάρρυνσης της συνεργασίας (Αρχή 14), της ανάληψης υποχρέωσης γνωστοποίησης και πληροφόρησης μεταξύ των ενδιαφερομένων κρατών (Αρχές 18 και 19) και της ειρηνικής διευθέτησης των περιβαλλοντικών διαφορών (Αρχή 26).

Επιπλέον, στο πλαίσιο της Αρχής 10 τα κράτη ενθαρρύνονται να διευκολύνουν την ενημέρωση των πολιτών και τη συμμετοχή τους σε ζητήματα περιβαλλοντικής διαχείρισης και να δημοσιεύουν λεπτομέρειες για τον περιβαλλοντικό αντίκτυπο των τεχνικών έργων. Η Αρχή 13 προβλέπει την υποχρέωση των κρατών να αναπτύξουν εθνικούς και διεθνείς κανόνες δικαίου για την ευθύνη περιβαλλοντικών καταστροφών, μία αρχή που πρωτοδιατυπώθηκε στο πλαίσιο της Διακήρυξης της Στοκχόλμης. Η Agenda 21 αποτέλεσε ένα περιεκτικό κείμενο το οποίο προσδιόριζε το πρόγραμμα δράσης για την εκτέλεση των προβλέψεων της Διακήρυξης και την εφαρμογή της

αρχής της αειφόρου ανάπτυξης. Στόχο των προβλέψεων που περιλαμβάνονται στα σαράντα (40) κεφάλαια αποτελεί ο ομαλός συνδυασμός των αναγκών για προστασία του περιβάλλοντος και οικονομική ανάπτυξη, μέσω της ανάπτυξης νέων καταναλωτικών προτύπων για την καλύτερη προστασία της ανθρώπινης υγείας (UNCED Agenda 21, Doc.A/CONF.151/26).

Στόχο της Συνδιάσκεψης του Ρίο υπήρξε η κάλυψη της ανάγκης ανάπτυξης ενός νέου Καταστατικού Χάρτη της Γης με κανονιστικό περιεχόμενο, υιοθετώντας, όμως διαφορετική προσέγγιση από τη Συνδιάσκεψη της Στοκχόλμης, εστιάζοντας στη συσχέτιση του φυσικού περιβάλλοντος και της ανάπτυξης στο πλαίσιο της Διακήρυξης για μια Βιώσιμη Ανάπτυξη. Στο πλαίσιο των Αρχών 1 και 4 της Διακήρυξης συσχετίζεται η βιώσιμη ανάπτυξη με τα ανθρώπινα δικαιώματα μέσω της αναγνώρισης της αειφόρου ανάπτυξης ως βασικό ανθρώπινο δικαίωμα. Πιο αναλυτικά, στο πλαίσιο της 1ης Αρχής διατυπώνεται η άποψη ότι όλοι οι πολίτες παγκοσμίως φέρουν το δικαίωμα να διάγουν μια ζωή υγιή και παραγωγική σε αρμονία με το φυσικό περιβάλλον (Δημητριάδης, 2005).

Στη συνέχεια, στο πλαίσιο της 3^{ης} Αρχής της Διακήρυξης του Ρίο αναφέρεται πως: «το δικαίωμα στην ανάπτυξη πρέπει να εκπληρώνεται με τρόπο ώστε να καλύπτει τις αναπτυξιακές και περιβαλλοντικές ανάγκες των σημερινών και μελλοντικών γενεών». Στο πλαίσιο της 7^{ης} Αρχής προσδιορίζονται διαφορετικές ευθύνες μεταξύ των κρατών με βάση το επίπεδο ανάπτυξής τους δίνοντας έμφαση στην ανάγκη της διεθνούς αλληλεγγύης (Δημητριάδης, 2005).

2.2.4 Διακήρυξη της Γενικής Συνέλευσης του ΟΗΕ 2022

Τον Ιούλιο του 2022, έλαβε χώρα η Διακήρυξη της Γενικής Συνέλευσης του ΟΗΕ σχετικά με την αναγνώριση του καθολικού δικαιώματος σε ένα καθαρό, υγιεινό και βιώσιμο φυσικό περιβάλλον, ως θεμελιώδους ανθρώπινου δικαιώματος (UNGA, Resolution 76/300). Στο κείμενο της εν λόγω Διακήρυξης επισημαίνεται ότι το δικαίωμα στο περιβάλλον είναι άμεσα συνδεδεμένο με άλλα ανθρώπινα δικαιώματα και με το υφιστάμενο διεθνές δίκαιο ενώ τονίζεται πως η ικανοποίησή του προϋποθέτει την πλήρη εφαρμογή των υφιστάμενων περιβαλλοντικών συμβάσεων. Επιπροσθέτως, η Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ κάλεσε όλα τα κράτη- μέλη, τους διεθνείς οργανισμούς

και τις εταιρείες να καταβάλλουν κάθε δυνατή προσπάθεια με στόχο τη διασφάλιση ενός υγιεινού και βιώσιμου περιβάλλοντος για όλους.

Με βάση τα παραπάνω, το φυσικό περιβάλλον αναδεικνύεται ως ένα αγαθό δημόσιου συμφέροντος που απολαμβάνει το σύνολο των μελών της διεθνούς κοινότητας και επισημαίνεται η υποχρέωση των Κρατών να το διαφυλάξουν (Boyle, 2012). Σημειώνεται ότι παρόλο που οι διατάξεις της εν λόγω Διακήρυξης δεν έχουν δεσμευτικό χαρακτήρα, ωστόσο, η δημοσίευσή της θεωρείται εξαιρετικής σημασίας γεγονός αφού, όπως και σε άλλες αντίστοιχες περιπτώσεις, μπορεί να αποτελέσει το έναυσμα για την ψήφιση σχετικών διεθνών συμβάσεων και την αναθεώρηση του διεθνούς και των εθνικών δικαίων αφού, ιστορικά, η αναγνώριση ενός δικαιώματος για τη διεθνή κοινότητα συνεπάγεται τον μετέπειτα προσδιορισμό των υποχρεώσεων που απορρέουν από αυτό στο πλαίσιο του δικαίου των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Επιπροσθέτως, η αναγνώριση ενός δικαιώματος σε παγκόσμιο επίπεδο μπορεί να πυροδοτήσει τις διαδικασίες συνταγματικής κατοχύρωσής του στα επιμέρους κράτη καθώς και τη θέσπιση νέων ένδικων μέσων σε εθνικό και διεθνές επίπεδο (Knox & Pejan, 2018).

Κεφάλαιο 3: Ο πληθυσμός των Ρομά

3.1 Ιστορική αναδρομή της παρουσίας των πληθυσμών Ρομά παγκοσμίως

Οι Ρομά αποτελούν ίσως το μοναδικό φύλο το οποίο, με σημείο εκκίνησης την Ασία, εξαπλώθηκε στο δυτικό κόσμο με ειρηνικό τρόπο και έφτασε σήμερα να κατοικεί σχεδόν σε όλα τα δυτικά κράτη, και κυρίως στο σύνολο της ευρωπαϊκής επικράτειας, γεγονός που τους έχει αποδώσει τον τίτλο ενός παγκόσμιου λαού ο οποίος, ωστόσο, δε διαθέτει σαφή ιστορική πατρίδα (Τερζοπούλου & Γεωργίου, 1998). Ο τόπος καταγωγής των Ρομά δεν έχει πλήρως αποσαφηνιστεί με πολλές σχετικές θεωρίες να έχουν προταθεί, οι κυριότερες εκ των οποίων αναφέρουν ως τόπο καταγωγής:

- την Αίγυπτο. Παλαιότερα, η συγκεκριμένη θεωρία έχαιρε μεγάλης αναγνώρισης και μάλιστα από αυτή έχει προκύψει και η λέξη «Γύφτος» (Μπίρης, 1942). Οι σύγχρονοι μελετητές έχουν απορρίψει την εν λόγω θεωρία παρόλο που η Αίγυπτος αναγνωρίζεται ως ένας ενδιάμεσος σταθμός των Ρομά στην πορεία τους προς την Ευρώπη
- την Παλαιστίνη. Στο πλαίσιο της εν λόγω θεωρίας, οι Ρομά αναγνωρίζονται ως απόγονοι του βιβλικού Κάιν και τους αποδίδεται το προσωνύμιο «Καϊνίτες» (Φαλτάιτς, 1931).
- την Ινδία. Οι απαρχές της εν λόγω θεωρίας εντοπίζονται στο 18^ο αιώνα και η ανάπτυξή της βασίστηκε σε μελέτη των διαλέκτων που χρησιμοποιούνται από τους πληθυσμούς Ρομά (romani) και τις ομοιότητες που αυτή παρουσιάζει με διαλέκτους τις Ινδίας και τα Σανσκριτικά (Fraser, 1998).

Η επικρατούσα θεωρία σήμερα σχετικά με την καταγωγή των Ρομά αναφέρει πως οι εν λόγω πληθυσμοί μετανάστευσαν από την Ινδία προς τη Δύση κατά τη χρονική περίοδο που εντοπίζεται μεταξύ του 9^{ου} και του 14^{ου} αιώνα. Πιο αναλυτικά, οι ιστορικές καταγραφές του 9^{ου} αιώνα τους τοποθετούν στην Περσία με το όνομα “Luli” ή “Luri”, ενώ οι ίδιοι πληθυσμοί χαρακτηρίζονται ως “Zott” στα ιστορικά αρχεία του επόμενου αιώνα. Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί ότι οι προαναφερθέντες χαρακτηρισμοί αποδίδονταν στο σύνολο των μεταναστευτικών πληθυσμών με καταγωγή από την Ινδία. Το γεγονός ότι πολυάριθμες λέξεις της περσικής γλώσσας έχουν ενταχθεί στα romani, υποδεικνύει ότι διέμειναν στην εν λόγω περιοχή για μία σημαντική χρονική περίοδο, ενώ αντίστοιχα στοιχεία υποδεικνύουν και την εγκατάστασή τους στην περιοχή της Αρμενίας. Ακολούθως, θεωρείται πως μετέβησαν στην περιοχή της Μικράς Ασίας, τη βυζαντινή επικράτεια και, γενικά, τα εδάφη όπου επικρατούσε η

χρήση των ελληνικών (Smith & Greenfields, 2013). Η παραδοσιακή τους γλώσσα, τα romani, εξελίχθηκαν μέσα στα χρόνια, εντάσσοντας στοιχεία από τις γλώσσες των περιοχών στις οποίες εγκαθίσταντο οι πληθυσμοί των Ρομά με αποτέλεσμα σήμερα να εντοπίζονται ποικίλες παραλλαγές της (Κόμης, 1998).

Ο Donald Kenrick (2007) έχει υποστηρίξει πως οι Ρομά προήλθαν από την ανάμιξη διαφορετικών ινδικών φυλών που είχαν μεταναστεύσει στην Περσία (Scott, Sindhi), οι απόγονοι των οποίων ονομάστηκαν Dom ή Rom και συνέχισαν τη μετανάστευσή τους προς την ευρωπαϊκή ήπειρο, οδηγώντας στο σχηματισμό των σύγχρονων πληθυσμών. Άλλοι μελετητές υποστηρίζουν πως οι σημερινοί πληθυσμοί των Ρομά προέκυψαν από την ανάμιξη των πρώτων μεταναστευτικών φύλων που κινήθηκαν από τη βαλκανική χερσόνησο προς τα δυτικά ευρωπαϊκά κράτη και των τριών μεταναστευτικών κυμάτων που έλαβαν χώρα σε τρεις διακριτές χρονικές περιόδους:

- τέλος του 19ου αιώνα μετά την κατάργηση της δουλείας των τσιγγανικών πληθυσμών στη Ρουμανία (Liegeois 1999),
- δεκαετία 1960 και 1970
- δεκαετία του 1990 ως απόρροια των πολιτικών και οικονομικών ανακατατάξεων στην Ανατολική Ευρώπη (Reyniers, 1995).

Ιδιαίτερη αναφορά αξίζει να γίνει στο γεγονός ότι οι Ρομά, ιστορικά, αποτελούν νομαδικούς πληθυσμούς γεγονός που, εν μέρει, οφείλεται στο γεγονός ότι κανένα από τα κράτη διασποράς δεν ήταν πρόθυμο να δεχτεί τη μόνιμη εγκατάστασή τους. Μάλιστα, σε πολλές περιπτώσεις, οι Ρομά έγιναν αντικείμενο διωγμών, οι οποίοι υπήρξαν ιδιαίτερος σκληροί μεταξύ του 11^{ου} αιώνα στην Τουρκία και το 17^ο αιώνα στην Ευρώπη. Κατά τη διάρκεια πολλών ιστορικών περιόδων, οι Τσιγγάνοι αντιμετωπίστηκαν με ιδιαίτερη σκληρότητα από τα δυτικά κράτη ενώ, ιδιαίτερος σε περιόδους επικράτησης κοινωνικών κρίσεων, οι εν λόγω πληθυσμοί χρησίμευσαν ως αποδιοπομπαίοι τράγοι (Εξαρχος, 1996; Κόμης, 1998). Οι προαναφερθέντες διωγμοί, σε συνδυασμό με την ανάγκη των τσιγγανικών πληθυσμών να μετακινούνται για να αναζητήσουν εργασία και να επικοινωνήσουν με τα μέλη των οικογενειών τους που βρίσκονταν διάσπαρτα σε πολλά ευρωπαϊκά εδάφη είχαν ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη του νομαδικού χαρακτήρα των εν λόγω πληθυσμών.

Περί το 18^ο αιώνα, άρχισε να καταγράφεται σταδιακός περιορισμός των διωγμών των Τσιγγάνων στα ευρωπαϊκά κράτη, οι ηγεσίες των οποίων διαπίστωσαν πως η

ενσωμάτωση των εν λόγω πληθυσμών στις κοινωνίες τους ήταν περισσότερο επωφελείς και για τις δύο πλευρές, ενώ έως τα μέσα του επόμενου αιώνα οι διωγμοί φαίνεται να σταματούν (Εξάρχος, 1996).

Κατά την εποχή αυτή, καταγράφηκε ένα δεύτερο μεταναστευτικό ρεύμα Τσιγγάνων που μετέβαλε τον παγκόσμιο πληθυσμό τους καθώς ομάδες Ρομά με καταγωγή από τις χώρες της Κεντρικής και Νοτιο- Ανατολικής Ευρώπης μετανάστευσαν προς όλες τις κατευθύνσεις, φτάνοντας έως την Αμερική και την Αυστραλία (Ντούσας, 1997). Οι εν λόγω μετακινήσεις υπήρξαν απόρροια των σημαντικών κοινωνικών αλλαγών που έλαβαν χώρα στις προαναφερθείσες περιοχές, με βασικότερη την κατάργηση της δουλείας στη Βλαχία και τη Μολδαβία (σημερινή Ρουμανία) και την Βιομηχανική Επανάσταση (Κόμης, 1998).

Ωστόσο, η σκληρότερη, ίσως , περίοδος διωγμών των Τσιγγάνων υπήρξε το τέλος της δεκαετίας του 1930 και, πιο συγκεκριμένα, η εποχή επικράτησης του Γ' Ράιχ αφού ο εν λόγω πληθυσμός αντιμετώπισε σκληρή καταδίωξη από το ναζιστικό καθεστώς. Σύμφωνα με σχετικούς υπολογισμούς, ο αριθμός των Τσιγγάνων που εξοντώθηκαν στα στρατόπεδα συγκέντρωσης των Ναζί στη Γερμανία και την Πολωνία ανήλθε σε 600.000 άτομα.

Στη συνέχεια, το τρίτο μεταναστευτικό κύμα των Τσιγγάνων ξεκινά από τη Γιουγκοσλαβία κατά τη δεκαετία του 1960 όταν τα μέλη του πληθυσμού των Ρομά μεταναστεύουν με δυτική και βορειοδυτική κατεύθυνση, ενώ οι πληθυσμοί της Πορτογαλίας καθίστανται οικονομικοί μετανάστες στην Ισπανία. Τέλος, το τέταρτο μεταναστευτικό κύμα έλαβε χώρα όταν, με απαρχή το 1985, τσιγγάνικοι πληθυσμοί με καταγωγή τις ανατολικές ευρωπαϊκές χώρες μεταναστεύουν στα δυτικά (Καραθανάση, 2000).

Σημειώνεται ότι, ήδη από τη δεκαετία του 1950, οι πολιτικές ηγεσίες των ευρωπαϊκών κρατών και των ΗΠΑ άρχισαν να αναπτύσσουν μία περισσότερο ανθρωπιστική ιδεολογία στο πλαίσιο της οποίας επιχειρήθηκε η ενσωμάτωση των πληθυσμών Ρομά στις τοπικές κοινωνίες, μία πολιτική που εφαρμόστηκε με ιδιαίτερη έμφαση στις χώρες του ανατολικού μπλοκ μετά τη λήξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και τις ΗΠΑ και τα δυτικά και κεντρικά ευρωπαϊκά κράτη κατά τις δεκαετίες 1970 και 1980 (Χατζησαββίδης, 1998).

Στην κατεύθυνση της προώθησης πολιτικών αναγνώρισης του πολιτισμού των Ρομά και της ισότιμης μεταχείρισής των πληθυσμών στις χώρες εγκατάστασής τους ιδιαίτερο ρόλο έχουν διαδραματίσει οι διεθνείς οργανισμοί, με πρώτο το Συμβούλιο της Ευρώπης.

Σήμερα, οι Ρομά συνιστούν την πολυπληθέστερη εθνοτική μειονότητα που διαβιεί στην ευρωπαϊκή επικράτεια με τον πληθυσμό της να υπολογίζεται μεταξύ 10 και 12 εκατομμυρίων. Ο πληθυσμός των Ρομά που κατοικεί σε κράτη- μέλη της Ε.Ε. υπολογίζεται ότι υπερβαίνει τα έξι (6) εκατομμύρια ενώ τουλάχιστον τέσσερα (4) εκατομμύρια Ρομά υπολογίζεται ότι κατοικούν σε κράτη της διεύρυνσης (δυτικά βαλκανικά κράτη, Τουρκία, Ουκρανία, Μολδαβία και Γεωργία) (Europe Direct, 2021).

3.2 Πληθυσμοί Ρομά στην Ελλάδα

Ο συνολικός αριθμός Ρομά που κατοικούν σήμερα στην χώρα μας δεν είναι πλήρως αποσαφηνισμένος καθώς εντοπίζονται διαφορές στα σχετικά αρχεία του Κράτους και των επιμέρους Δήμων. Οι περιοχές της ελληνικής επικράτειας όπου εντοπίζονται ο πολυπληθέστερες ομάδες Ρομά περιλαμβάνουν την Αττική (Αγία Βαρβάρα, Λιόσια, Ζεφύρι, Ασπρόπυργος), τη Θεσσαλονίκη (Δεδροπόταμος, Ελευθέριο- Κορδελιό, Εύοσμος, Μενεμένη), το Αγρίνιο, την Αλεξάνδρεια Ημαθίας, την Αμαλιάδα, τη Γαστούνη, το Διδυμότειχο, τη Εξαμίλι Κορινθίας, τη Θήβα, την Κάτω Αχαΐα, το Μεσολόγγι, τη Νέα Αλικαρνασσό, τη Νέα Ιωνία Μαγνησίας, τη Λάρισα, τον Ορχομενό, την Ξάνθη, της Σέρρες, τους Σοφάδες, τη Φλώρινα και τη Νυμφόπετρα.

Οι πληθυσμοί των Ελλήνων Ρομά κατατάσσονται σε δύο κατηγορίες (Κόμης, 1998):

- η πρώτη ομάδα διαθέτει νομαδικά χαρακτηριστικά, χωρίς μόνιμο τόπο εγκατάστασης και τα μέλη της απασχολούνται, κατά κανόνα, ως πλανόδιοι πωλητές, παλαιοπώληδες και ρακοσυλλέκτες
- η δεύτερη ομάδα διαθέτει μόνιμους τόπους εγκατάστασης, στα περίχωρα των μεγάλων αστικών κέντρων όπου βρίσκονται, κατά κανόνα, υποβαθμισμένες περιοχές και τα μέλη της απασχολούνται με το εμπόριο και, σε σπάνιες περιπτώσεις, εργάζονται σε καθεστώς μισθωτής εργασίας, ενώ διαθέτουν σημαντική παράδοση σε μουσικά επαγγέλματα

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα μίας σχετικής μελέτης που διεξήχθη στην Ελλάδα, περίπου 1 στους 4 Ρομά της χώρας υπόκειται σε καθεστώς μισθωτής εργασίας, με

εξαίρεση το καθεστώς αυτοαπασχόλησης, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό για τους μη Ρομά πολίτες υπερβαίνει το 40%. Το ποσοστό των Ελλήνων Ρομά που δηλώνουν αυτοαπασχολούμενοι ανέρχεται σε 20%, ενώ, σύμφωνα με την ίδια έρευνα, περισσότερα από το 1/10 των ανηλίκων Ρομά εργάζονται εκτός σπιτιού (Γούπου, 2020).

Επιπροσθέτως, σύμφωνα με τα ευρήματα μίας άλλης σχετικής έρευνας, το 38,2% των Ρομά δηλώνουν οικονομικά ενεργοί, σε αντίθεση με το 42,5% που δηλώνουν οικονομικά ανενεργοί ενώ το ποσοστό ανεργίας στην εν λόγω πληθυσμιακή ομάδα ανέρχεται σε 19,4%. Τέλος, σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία, καταγράφεται μία σημαντική διαφορά στα ποσοστά απασχόλησης του Ρομά πληθυσμού με βάση το φύλο αφού το σχετικό ποσοστό για τους άνδρες κυμαίνεται μεταξύ 16-64% με το αντίστοιχο ποσοστό για τις γυναίκες που δεν υπερβαίνει το 16%. Το γεγονός αυτό οφείλεται, σχεδόν αποκλειστικά, στην πολιτιστική παράδοση των Ρομά η οποία υπαγορεύει την ενασχόληση των γυναικών με τα οικοκυρικά με αποτέλεσμα το ποσοστό των γυναικών Ρομά που εργάζονται στο σπίτι να υπολογίζεται σε 47% σε αντίθεση με το αντίστοιχο ποσοστό των ανδρών το οποίο είναι μηδενικό (Γούπου, 2020).

Το 2017 το Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Υποθέσεων με την ενεργή συμμετοχή της Ομάδας Υποστήριξης Ειδικών Ομάδων Πληθυσμού (ΟΥ ΕΟΠ) της ΜΟΔ Α.Ε., προχώρησε στην χαρτογράφηση του συνόλου των οικισμών και καταυλισμών της ελληνικής επικράτειας και στην τυπολογική κατάταξη αυτών βάσει των συνθηκών διαβίωσης των κατοίκων. Βάσει της προαναφερθείσας κατάταξης διακρίνονται τρεις βασικοί τύποι περιοχών (Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Υποθέσεων, 2022):

- Τύπου I «Άκρως υποβαθμισμένες περιοχές», εντός των οποίων οι συνθήκες διαβίωσης χαρακτηρίζονται ως μη αποδεκτές αφού χαρακτηρίζονται από καλύβια, παραπήγματα και απουσία βασικών υποδομών.
- Τύπου II «Μικτός καταυλισμός» όπου καταγράφεται ανάμιξη σπιτιών με πρόχειρες κατασκευές (παραπήγματα, σκηνές/τσαντίρια, λυόμενες κατασκευές (container) που προορίζονται, κατά κανόνα, για μόνιμη χρήση και μερική υποδομή (ύδρευσης, ηλεκτροδότησης, οδοποιίας), και στις περισσότερες περιπτώσεις εντοπίζονται στις παρυφές κατοικημένης περιοχής.

- Τύπου ΙΙΙ «Γειτονιά» σε μόνιμη χρήση, οι οποίες, σε πολλές περιπτώσεις βρίσκονται σε υποβαθμισμένες περιοχές στα περίχωρα των αστικών κεντρών (κυρίως σπίτια, κανονική οικοδομή - διαμερίσματα ή μονοκατοικίες και κάποιες λυόμενες κατασκευές (container))

Σημειώνεται ότι στο πλαίσιο της εν λόγω χαρτογράφησης επιδιώχθηκε η αξιοποίηση και ορισμένων επιπρόσθετων/ συμπληρωματικών παραμέτρων με προκειμένου να διαμορφωθεί μία συνολική εικόνα για τους επιμέρους καταυλισμούς και περιοχές διαβίωσης των Ρομά της χώρας. Οι επιπρόσθετες παράμετροι που αξιολογήθηκαν αναφέρονταν στον συνολικό πληθυσμό, το καθεστώς απασχόλησης, τις υφιστάμενες υποδομές υγείας, τις δομές κοινωνικής φροντίδας και αλληλεγγύης, καθώς και τις εκπαιδευτικές δομές (Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Υποθέσεων, 2022).

Συνολικά, μέσα από τη χαρτογράφηση καταγράφηκαν 354 περιοχές διαβίωσης Ρομά με συνολικό πληθυσμό 104.210 κατοίκους, οι οποίες κατηγοριοποιήθηκαν με βάση τους τρεις προαναφερθέντες τύπους ως εξής:

Πίνακας 1: Περιοχές διαβίωσης ανά τύπο και αριθμό κατοίκων

	ΠΕΡΙΟΧΕΣ	ΚΑΤΟΙΚΟΙ
Τύπου Ι «Άκρως υποβαθμισμένες περιοχές» Συνθήκες διαβίωσης μη αποδεκτές με καλύβια, παραπήγματα και απουσία βασικών υποδομών	76	8.582
Τύπου ΙΙ «Μικτός καταυλισμός» Ανάμιξη σπιτιών με πρόχειρες κατασκευές (παραπήγματα, σκηνές /τσαντίρια, λυόμενες κατασκευές (container) με μόνιμη, συνήθως, χρήση και μερική υποδομή (ύδρευσης, ηλεκτροδότησης, οδοποιίας), συνήθως στις παρυφές κατοικημένης περιοχής.	159	59.292
Τύπου ΙΙΙ «Γειτονιά» «Γειτονιά» σε μόνιμη χρήση, συχνά σε υποβαθμισμένες περιοχές του αστικού ιστού (κυρίως σπίτια, κανονική οικοδομή - διαμερίσματα ή μονοκατοικίες και κάποιες λυόμενες κατασκευές (container)).	119	36.336

Πηγή: Επιχειρησιακό Σχέδιο Δράσης για την Κοινωνική Ένταξη των Ρομά 2017-2021

Με βάση τα στοιχεία του προηγούμενου πίνακα, συνάγεται πως η πλειοψηφία των Ελλήνων Ρομά διαβιούσε σε μικτούς καταυλισμούς τύπου II (περίπου 59.292 κάτοικοι), λιγότεροι σε οικισμούς τύπου III (περίπου 36.336 κάτοικοι) και η μειοψηφία σε οικισμούς τύπου I (περίπου 8.582 κάτοικοι). Αντίστοιχα, η πλειοψηφία των περιοχών διαβίωσης Ρομά αποτελούν μικτούς καταυλισμούς τύπου II (N=159), ενώ ακολουθούν οι οικισμοί τύπου III (N= 119) και οι οικισμοί τύπου I (N=76) (Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Υποθέσεων, 2022).

Αναφορικά με τη διασπορά των Ελλήνων Ρομά διαπιστώθηκε πως η Περιφέρεια Αττικής συγκέντρωνε το μεγαλύτερο αριθμό ατόμων (περίπου 30.363 κάτοικοι) και ακολουθούσαν οι Περιφέρειες Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης (περίπου 16.435 κάτοικοι), Δυτικής Ελλάδας (περίπου 15.898 κάτοικοι), Κεντρικής Μακεδονίας (περίπου 15.374 κάτοικοι) και Θεσσαλίας (περίπου 14.534 κάτοικοι). Σημειώνεται ότι η πλειοψηφία των οικισμών (N=65) εντοπίστηκαν στην Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδας και ακολουθούν οι Περιφέρειες Πελοποννήσου (N=53), Κεντρικής Μακεδονίας (N=47), Αττικής (N=44), Στερεάς Ελλάδας (N=36) και Ανατολικής Μακεδονίας-Θράκης (N= 32) (Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Υποθέσεων, 2022).

3.3 Οι Ρομά στην Ελλάδα

Η απαρχή της εγκατάστασης των Ρομά πληθυσμών στην ελληνική επικράτεια χρονολογείται το 1323 στην Κρήτη, ενώ, ακολούθησαν η Μεθώνη και το Ναύπλιο το 1350. Περί τα τέλη του 14^{ου} αιώνα έως τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, ένας πολυάριθμος πληθυσμός Ρομά μετεγκαθίσταται στο νησί της Κέρκυρας, σχηματίζοντας ένα ανεξάρτητο φέουδο, το οποίο ονομάστηκε Feudo Acinganorum (Τρουμπέτα, 2008; Ντούσας, 1997).

Ως συνέπεια της επίδρασης μίας σειράς παραγόντων, όπως το χαμηλό βιοτικό επίπεδο στις περιοχές της Πελοποννήσου και της Ηπείρου και η συχνή εκδήλωση τουρκικών επιδρομών στην περιοχή, οι Ρομά αναγκάστηκαν να μετεγκατασταθούν στα νησιά του Ιονίου, τα οποία κατείχαν οι Βενετοί. Στις περιοχές αυτές, οι Τσιγγάνοι έλαβαν την ονομασία Σέμπροι και ανέλαβαν το ρόλο των δουλοπάροικων. Οι προσπάθειες των Τσιγγάνων για μόνιμη εγκατάσταση σε κάποια περιοχή της Ελλάδας αποτύγχανε αφού τα μέλη τους χρησιμοποιούνταν ως δούλοι (Ντούσας, 1997).

Κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης, οι Ρομά πολέμησαν στο πλευρό των εξεγερμένων Ελλήνων αλλά χρησιμοποιήθηκαν, επίσης, ως διασκεδαστές των πολεμιστών, ενώ έχει διατυπωθεί η άποψη ότι υπήρξαν τέσσερα (4) μέλη της Φιλικής Εταιρείας με καταγωγή Ρομά. Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, ένας σημαντικός αριθμός Ρομά έφτασε μαζί με τους Έλληνες πρόσφυγες και εγκαταστάθηκε στη Βόρεια Ελλάδα και τα νησιά του Αιγαίου ενώ, λίγα χρόνια αργότερα, συμμετείχαν ενεργά στην Εθνική Αντίσταση (Ντούσας, 1997). Αξίζει να σημειωθεί ότι, σε αντίθεση με τις περισσότερες άλλες χώρες εγκατάστασης των Ρομά, στην Ελλάδα δεν υπάρχει καταγεγραμμένος διωγμός των μελών της κοινότητάς τους (Λυδάκη, 1998), ενώ ως απόρροια της μακροχρόνιας εγκατάστασης πληθυσμών Ρομά στην ελληνική επικράτεια, αυτοί έχουν εντάξει αρκετά ήθη και έθιμα στην παράδοσή τους καθώς και αρκετές ελληνικές λέξεις στη διάλεκτο που μιλούν. Τέλος, σήμερα αρκετοί Ρομά που κατοικούν στη χώρα έχουν βαφτιστεί Χριστιανοί Ορθόδοξοι (Γούναρης, 2020).

Οι κυριότερες ομάδες Ρομά που ζουν στην ελληνική επικράτεια διακρίνονται με βάση το γένος τους (λαμβάνοντας το όνομά τους από τον γενάρχη όπως Καλυβαίοι κλπ.), τη γλωσσική τους διάλεκτο (Ρουντάροι= Βλαχόφωνοι Γύφτοι), το κράτος προέλευσης (Τουρκόγυφτοι, Ρουμανόγυφτοι κτλ.), τη θρησκεία (Χοροχανέ-Ρομά = Τουρκόγυφτοι μουσουλμάνοι, Μπαλαμανέ-Ρομά= Ρωμιόγυφτοι χριστιανοί), το επαγγελματικό τους προφίλ (λαουτάρηδες= μουσικοί, καρεκλόγυφτοι κλπ) και το βαθμό εγκατάστασης (τσαντιρόγυφτοι, φιτσίρια= νομάδες) (Εξαρχος, 1996, Λυδάκη, 1998) .

Σύμφωνα με τα ευρήματα της έρευνας που διεξήγαγαν οι Παυλή και Σιδέρη (1990), οι Ρομά που κατοικούν στην περιοχή της Αγίας Βαρβάρας αναφέρουν ως τόπο καταγωγής τους την Τουρκία σε 37,61%, την Αίγυπτο σε 16,06 %, την Ινδία σε ποσοστό 11,47 %, και τη Ρουμανία 2,29%. Επιπλέον, οι Ρομά που κατοικούν στην περιοχή της Κάτω Αχαΐας αναφέρουν ως τόπο καταγωγή τους τη Ρουμανία σε ποσοστό 37,18%, την Τουρκία 20,51%, ενώ την Ινδία σε 17,95%.

Σύμφωνα με τον Γκότοβο (2002), οι Έλληνες Ρομά δε μπορούν να χαρακτηριστούν ως θρησκευτική ή εθνοτική ή εθνική μειονότητα καθώς πρόκειται για ένα λαό με διακριτά χαρακτηριστικά, δηλαδή ένα «άλλο έθνος», τα μέλη του οποίου κατέληξαν να κατοικούν στην ίδια γεωγραφική περιοχή με τους Έλληνες. Επιπλέον, ο ίδιος μελετητής υποστηρίζει πως στο πλαίσιο αυτής της συγκατοίκησης, οι Ρομά της

Ελλάδας επιδιώξει την αλλαγή ορισμένων επιφανειακών χαρακτηριστικών τους χωρίς όμως να αλλοιώσουν την τσιγγάνικη παράδοσή τους (Γκότοβος, 2002).

Σημειώνεται ότι έως τη δεκαετία του '50 οι Ρομά της Ελλάδας δεν ήταν πολιτογραφημένοι (παρά την ύπαρξη σχετικού ψηφίσματος του Ο.Η.Ε. ήδη από το 1954), ενώ το 1955 με την έκδοση του σχετικού νομοθετικού διατάγματος (Ν.Δ.3370/55) έλαβε χώρα η αναγνώρισή τους ως γηγενείς πολίτες και εν δυνάμει δικαιούχοι βασικών και θεμελιωδών κοινωνικών δικαιωμάτων. Με βάση τις προβλέψεις του προαναφερθέντος διατάγματος, στους Ρομά που κατοικούσαν στην Ελλάδα αποδίδονταν ο χαρακτηρισμός του αλλοδαπού αθίγγανης καταγωγής, θεωρούνταν ανιθαγενείς και είχαν στην κατοχή τους ειδικό δελτίο ταυτότητας αλλοδαπών, το οποίο έπρεπε να ανανεωθεί κάθε δυο χρόνια. (Τσιτσελίκης, 1996) . Η απόκτηση ελληνικής υπηκοότητας μέσω πολιτογράφησης έγινε για πρώτη φορά το 1978, έπειτα από σχετική εγκύκλιο του Υπουργείου Εσωτερικών, η οποία ανέθετε το σχετικό καθήκον στην τοπική αυτοδιοίκηση. Η απόδοση της ελληνικής ιθαγένειας είχε ως συνέπεια την εγγραφή των Τσιγγάνων στα μητρώα αρρένων και τα δημοτολόγια της χώρας. Σημειώνεται ότι οι Ρομά που έλαβαν την ελληνική υπηκοότητα, δε χαρακτηρίζονταν πλέον ως αλλοδαποί και απέκτησαν όλα τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις που έχουν οι Έλληνες πολίτες. (Ντούσας, 1997).

3.4 Κοινωνική οργάνωση πληθυσμών Ρομά

Η οικογένεια αποτελεί θεμελιώδη βαθμό κοινωνικής οργάνωσης παγκοσμίως και κατέχει κομβική θέση και στην κοινωνική οργάνωση των κοινοτήτων Ρομά. Στο πλαίσιο των οικογενειών Ρομά, τα μέλη της δίνουν έμφαση στην ομαδική και όχι την ατομική ενέργεια με την προσήλωση στην οικογένεια να αποτελεί βασικό στοιχείο της παράδοσής τους. Σε αντίθεση με τις κοινωνίες της Δύσης όπου στόχο της οικογένειας αποτελεί η κάλυψη των ατομικών αναγκών και προσδοκιών των επιμέρους μελών της, τα μέλη των οικογενειών Ρομά δίνουν προτεραιότητα στην ομαλή λειτουργία της ομάδας- οικογένειας παραμερίζοντας τις προσωπικές τους ανάγκες εάν χρειαστεί (Δουμάνη, 1990).

Η τυπική οικογένεια Τσιγγάνων περιλαμβάνει το ζευγάρι, τα παιδιά και, σε περιπτώσεις όπου κάποιος από τα αρσενικά τέκνα της οικογένειας έχει παντρευτεί, τότε στην οικογένεια προστίθεται και η νύφη με τα εγγόνια, οι οποίοι κατοικούν στο ίδιο σπίτι. Ο ρόλος του αρχηγού της οικογένειας ανατίθεται στο πιο ηλικιωμένο αρσενικό

μέλος, ακολουθώντας μία πατριαρχική δομή της οικογένειας. Σημειώνεται ότι παρά το γεγονός ότι στις τσιγγάνικες κοινωνίες επικρατούν οι ευρείες και εκτεταμένες οικογένειες, ωστόσο δεν απουσιάζουν τόσο οι πυρηνικές όσο και οι μονογονεϊκές οικογένειες (Ντούσας, 1997). Στο πλαίσιο της εκτεταμένης οικογένειας, οι νιόπαντροι κατοικούν στο πατρικό σπίτι του γαμπρού όπου ο πατέρας του τελευταίου φέρει την ευθύνη της διευκόλυνσης της διαμονής των νεονύμφων.

Ο γάμος είναι άνδρο- πάτρο- τοπικός το οποίο σημαίνει ότι η γυναίκα, μετά το γάμο, προσδιορίζεται ως μέλος της οικογένειας του γαμπρού και δε νοείται ως μία ανεξάρτητη προσωπικότητα (Λυδάκη, 2013). Διακρίνονται δύο (2) είδη γάμου: ο εθιμικός παραδοσιακός και ο θρησκευτικός, εκ των οποίων ο πρώτος διενεργείται βάσει των εθίμων χωρίς την παρουσία του πνευματικού και του ιερέα (Ντούσας, 1997). Σε κάθε περίπτωση, ο γάμος κατέχει κεντρική θέση στην παράδοση των Τσιγγάνων και τέλεσή του αποτελεί αποτέλεσμα συλλογικής οικογενειακής απόφασης με βάση τις ανάγκες της σε οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο (Εξαρχος, 1996). Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί ότι παρά την ύπαρξη βιβλιογραφικών αναφορών σχετικά με το ρόλο των γονέων στη λήψη της απόφασης για την τέλεση ενός γάμου, τα ευρήματα μίας σχετικής έρευνας στην Ελλάδα έδειξαν ότι το 58% των συμμετεχόντων επέλεξε τον σύντροφο του από έρωτα, ενώ επιλογή της οικογένειας αποτέλεσε μόνο για το 42%. Σημειώνεται ότι σε ορισμένες περιπτώσεις καταγράφονται περιστατικά όπου ένα νεαρό ζευγάρι δε μπορεί να εξασφαλίσει τη σύμφωνη γνώμη της οικογένειάς του για την τέλεση ενός γάμου και αποφασίζει να «κλεφτεί», γεγονός, ωστόσο, που θα οδηγήσει στην περιθωριοποίηση του ζευγαριού από την κοινότητα (Εξαρχος, 1996). Ιδιαίτερη αναφορά αξίζει να γίνει στο γεγονός ότι η πλειοψηφία των Ρομά παντρεύονται πριν την ενηλικίωση τους, γεγονός που έρχεται σε αντίθεση με το άρθρο 1351 του Αστικού Κώδικα το οποίο προβλέπει την απαγόρευση της τέλεσης γάμου πριν την ηλικία ενηλικίωσης εκτός και εάν συντρέχουν εξαιρετικοί λόγοι (Καλτσούνη- Νόβα, 2004).

Σημειώνεται ότι, παρά το γεγονός ότι οι οικογένειες Ρομά έχουν πατριαρχική δομή, η γυναίκα που έχει την ιδιότητα της συζύγου και μητέρας απολαμβάνει μία ιδιαίτερη θέση στις οικογένειες των Ρομά αφού φέρει την ευθύνη για την ανατροφή των παιδιών, την εκμάθηση του κώδικα συμπεριφοράς της κοινότητας, τη διατήρηση των προτύπων και τη μετάδοση της παραδοσιακής κουλτούρας στις επόμενες γενιές (Λυδάκη, 2013). Επιπροσθέτως, η άποψη της σε ζητήματα που άπτονται οικονομικών ή επαγγελματικών ζητημάτων της οικογένειας έχει ιδιαίτερη βαρύτητα και αποτελεί το βασικό διαχειριστή

του σπιτιού. Ωστόσο, στην ευρύτερη κοινωνία, οι γυναίκες Ρομά θεωρούνται περισσότερο ευάλωτες σε διακρίσεις (Καλτσούνη- Νόβα, 2004).

Όπως αναφέρθηκε και νωρίτερα, οι οικογενειακές σχέσεις αποτελούν το θεμέλιο της οργάνωσης των κοινωνιών των Ρομά καθώς και την ευρύτερη οργάνωσή τους σε γένη, φάρες και φυλές. Πιο αναλυτικά, το κάθε γένος συγκροτείται από ένα σημαντικό αριθμό οικογενειών, οι οποίες έχουν συγγενικές σχέσεις αίματος και διακρίνονται από τα άλλα γένη μέσω των επωνύμων που αποτελεί ένδειξη της αλληλουχίας του γένους. Αρχηγό ενός γένους Ρομά αποτελεί ο πιο ηλικιωμένος και δραστήριος αρχηγός κάποιας από τις οικογένειες που το απαρτίζουν (Ντούσας, 1997).

Επόμενο στάδιο οργάνωσης αποτελεί η φάρα, η οποία περιλαμβάνει δύο ή περισσότερα γένη, τα μέλη των οποίων συνδέονται με συγγενικούς δεσμούς αίματος ή αγχιστείας. Τέλος, άλλο στάδιο οργάνωσης αποτελεί η φάρα, η οποία αναπτύσσει μία διακριτή κοινότητα, διαθέτει τη δική της περιοχή εγκατάστασης, έχει το δικό της αρχηγό και στοχεύει στην κάλυψη των θεμελιωδών κοινωνικών αναγκών των οικογενειών που τη συγκροτούν και των επιμέρους μελών της. Τα μέλη μίας τσιγγάνικης φάρας μοιράζονται κοινή καταγωγή, κοινά ήθη και έθιμα, κοινή γλωσσική διάλεκτο και κοινές παραδόσεις (Ντούσας, 1997).

3.5 Κοινωνικός αποκλεισμός πληθυσμών Ρομά

Παρά τις σημαντικές πρωτοβουλίες που έχουν αναληφθεί από διεθνείς οργανισμούς για την προώθηση της άρσης του κοινωνικού αποκλεισμού των κοινοτήτων Ρομά διεθνώς, ακόμα και σήμερα τα μέλη των πληθυσμών Ρομά υπόκεινται σε σημαντικές μορφές κοινωνικών διακρίσεων και εδαφικών περιορισμών. Όπως έχει ήδη αναφερθεί στο πλαίσιο προηγούμενων ενοτήτων, ιστορικά, οι πληθυσμοί Ρομά έχουν υποστεί σημαντικές μορφές σκληρών διώξεων (Nightingale, 2012), οι οποίες δεν έχουν πλήρως εξαληφθεί μέχρι σήμερα (Marinero, 2003).

Στη σύγχρονη εποχή, η πλειοψηφία των καταυλισμών Ρομά εντοπίζονται στα περίχωρα μεγάλων ή μικρών αστικών κέντρων, ενώ, χωρικά, διακρίνονται από τον υπόλοιπο πληθυσμό μέσω της ύπαρξης είτε τεχνητών (δρόμοι, σιδηροδρομικές γραμμές) είτε φυσικών εμποδίων (ποτάμια, δάση). Ένας σημαντικός αριθμός οικισμών Ρομά δεν είναι συνδεδεμένοι με τα δίκτυα ύδρευσης ή επεξεργασίας λυμάτων του αστικού κέντρου στο οποίο εντάσσονται, ενώ, σε πολλές περιπτώσεις, η τοποθεσία τους

βρίσκεται σε μικρή απόσταση από χώρους υγειονομικής ταφής ή τοποθεσίες ευάλωτες σε πλημμυρικά φαινόμενα. Ως εκ τούτου, η τοποθεσία εγκατάστασης των πληθυσμών Ρομά αποτελεί απόδειξη των διακρίσεων που οι πληθυσμοί αυτοί υφίστανται σε επίπεδο πρόσβασης σε υπηρεσίες του κοινωνικού κράτους και τους φυσικούς πόρους καθώς και σε επίπεδο έκθεσης σε περιβαλλοντικούς κινδύνους. Το φαινόμενο αυτό, φυσικά, δεν αφορά μόνο τους πληθυσμούς Ρομά αλλά οι προαναφερθείσες διακρίσεις επεκτείνονται στο σύνολο των πληθυσμιακών ομάδων που δε διαθέτουν επαρκείς πόρους για την προσωπική τους προστασία και υφίστανται κοινωνική περιθωριοποίηση (Bullart & Johnson, 2000; Filcak & Skobla, 2013).

Σημειώνεται ότι οι απαρχές της επιδίωξης επιβολής χωρικού διαχωρισμού των οικισμών Ρομά, ως συνέπεια των διαφορετικών εθνοτικών, ταξικών και πολιτιστικών τους χαρακτηριστικών, εντοπίζονται στις χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης (ιδιαίτερως στην Τσεχία, τη Σλοβακία και τη Ρουμανία), κατά την περίοδο που έπεται της πτώσης των σοσιαλιστικών καθεστώτων και της ταχείας μετάβασης των χωρών του Ανατολικού Μπλοκ σε ένα καπιταλιστικό οικονομικό μοντέλο. Η κατασκευή των τεχνητών εμποδίων για το χωρικό διαχωρισμό των Ρομά από τον υπόλοιπο πληθυσμό αποτελεί αποτέλεσμα της αντίληψης των υπεύθυνων λήψης αποφάσεων και σημαντικού μέρους του πληθυσμού σχετικά με την επίλυση κοινωνικών και οικονομικών προβλημάτων μέσω της κατασκευής τειχών, η οποία συνεχίζεται και σήμερα με την κατασκευή τειχών για την ανάσχεση των μεταναστευτικών και προσφυγικών ροών. Σημειώνεται ότι σε κάθε ιστορική περίοδο, οι συνθήκες οικονομικής και κοινωνικής διαβίωσης των Ρομά, πληθυσμών ήταν πάντα δυσχερέστερες σε σχέση με τους μη Ρομά πληθυσμούς ενώ, κατά τη μεταβατική περίοδο που ακολούθησε την πτώση του Υπαρκτού Σοσιαλισμού παρουσίασε ιδιαίτερη επιδείνωση (Maloutas et al., 2024).

Στα κράτη της νοτιοανατολικής Ευρώπης, και ιδιαιτέρως στη Σερβία, ο χωρικός διαχωρισμός των οικισμών Ρομά στα αστικά κέντρα αποτελεί προϊόν της μακροχρόνιας εθνοτικής απόστασης και του κοινωνικού αποκλεισμού. Οι γενικότερες συνθήκες που επικρατούσαν στη χώρα κατά την προ-σοσιαλιστική περίοδο αποτέλεσαν τους ιστορικούς παράγοντες που διαμόρφωσαν τις συνθήκες της ανάπτυξης των τσιγγάνικων καταυλισμών στη χώρα και την υφιστάμενη υποβάθμισή τους σε δημογραφικό, νομοθετικό και αστικό επίπεδο. Γενικά, ο κοινωνικός αποκλεισμός των Ρομά αποτελεί απόρροια των ρατσιστικών αντιλήψεων, των θεσμικών διακρίσεων στο

πλαίσιο της τοπικής αυτοδιοίκησης και των συνεπαγόμενων συγκρούσεων. Τέτοια παραδείγματα χωρικού αποκλεισμού των καταυλισμών Ρομά στη Σερβία αποτελούν η κατασκευή τείχους γύρω από τον καταυλισμό Ρομά στο Κρούσεβατς, η ρατσιστικά υποκινούμενη άσκηση πιέσεων για την απαγόρευση της κατασκευής κατοικιών για Ρομά στο Βελιγράδι και η απροθυμία να βελτίωσης και νομιμοποίησης καταυλισμών Ρομά στο Νόβι Σαντ (Vuksanović-Macura, 2020).

Σε γενικές γραμμές, ο κοινωνικός αποκλεισμός των Ρομά στα ευρωπαϊκά κράτη περιγράφεται ως το «φαινόμενο αποκλεισμού από τη συμμετοχή στην κοινωνική ζωή, είτε λόγω έλλειψης βασικών δεξιοτήτων και ευκαιριών δια βίου μάθησης είτε ως αποτέλεσμα διακρίσεων» (European Commission, 2004) και η άρση του αποτελεί βασικό στόχο της ΕΕ μέσω της εφαρμογής μίας σειράς θεσμικών διατάξεων, χρηματοδότησης και πολιτικών (Maloutas et al., 2024).

Παράλληλα, σε επίπεδο ΕΕ διενεργείται μία συζήτηση σχετικά με τον κοινωνικό αποκλεισμό των πληθυσμών Ρομά λόγω φυλετικών και μεταποικιακών αντιλήψεων (Greenberg, 2010; Picker, 2017), ενώ η συζήτηση αυτή εντάθηκε μετά την εκκίνηση των διαδικασιών διεύρυνσης της ΕΕ και την ένταξη των χωρών του πρώην ανατολικού σοσιαλιστικού μπλοκ (Picker, 2017; Kovacs, 2015; Mihaylov, 2020). Βασικό συμπέρασμα της προαναφερθείσας συζήτησης αποτελεί ότι η εφαρμογή κοινωνικών διακρίσεων συνιστά ένα βασικό μηχανισμό διακυβέρνησης που υιοθετείται από τις κυρίαρχες κοινωνικές ομάδες με στόχο να αποτραπεί η αντιληπτή «μόλυνση» της κυρίαρχης κοινωνίας μέσω της εφαρμογής μέτρων χωρικού αποκλεισμού των μη επιθυμητών μοτίβων παραβατικότητας και άλλων κινδύνων που αντιπροσωπεύουν οι καταυλισμοί των συλλογικών αναπαραστάσεων (Maloutas et al., 2024).

Στη συνέχεια δίνονται παραδείγματα κοινωνικού αποκλεισμού των πληθυσμών Ρομά σε διάφορα ευρωπαϊκά κράτη

3.5.1 Κοινωνικός αποκλεισμός των Ρομά της Σερβίας

Η χώρα διαθέτει συνολικά 593 καταγεγραμμένους οικισμούς Ρομά οι οποίοι αριθμούν περίπου 400.000 άτομα σύμφωνα με τα στοιχεία που παρέχει η Εθνική Υπηρεσία για τους Ρομά (European Commission, 2020), γεγονός που τους κατατάσσει ως τη δεύτερη πολυπληθέστερη μειονότητα στη Σερβία. Σε πολλές περιπτώσεις πρόκειται για άτυπους καταυλισμούς οι οποίοι δεν έχουν εξασφαλίσει κάποια επίσημη άδεια

εγκατάστασής τους από τις αρχές της χώρας. Το γεγονός ότι οι πληθυσμοί Ρομά της χώρας έχουν την τάση να μετακινούνται συνεχώς προκαλεί τη δυσφορία των τοπικών αρχών με αποτέλεσμα να έχουν ανακηρυχθεί ως η πλέον ανεπιθύμητη μειονότητα της Σερβίας. Οι πληθυσμοί των Ρομά βρίσκονται εγκατεστημένοι σε όλη την επικράτεια της Σερβίας, ωστόσο δεν έχει γίνει κάποια επίσημη κρατική προσπάθεια για την ενσωμάτωση τους αφού η πολιτική ηγεσία προκρίνει τη λογική του κοινωνικού αποκλεισμού (Οικονόμου & Τσιντσιλίδας, 2024).

Στο πλαίσιο αυτό, το 2016, στην πόλη του Κρούσεβατς έλαβε χώρα η κατασκευή ενός τιμεντένιου τείχους ύψους δύο μέτρων κατά μήκος του οικισμού Ρομά Μάρκο Χόροβιτς (Vuksanović-Macura & Mišćević, 2021). Αξίζει να σημειωθεί ότι πρόκειται για ένα οικισμό με ιστορική παράδοση στην περιοχή, ο οποίος αναπτύχθηκε για πρώτη φορά κατά τη δεκαετία του 1860-1870 και έκτοτε δεν έχει ενταχθεί στα πολεοδομικά σχέδια της περιοχής αλλά, αντιθέτως, έχει αντιμετωπίσει πολλαπλές απειλές κατεδάφισης (Vuksanović-Macura, 2020).

Το εν λόγω έργο έλαβε έγκριση ήδη από τα τέλη του προηγούμενου αιώνα, ενώ η αιτιολογία που προβλήθηκε για την πραγματοποίησή του ανέφερε την προστασία των περιοίκων από τον θόρυβο. Το έργο συνάντησε σημαντικές αντιδράσεις τόσο από τους κατοίκους της περιοχής όσο και από έναν αριθμό εγχώριων και διεθνών ΜΚΟ οι οποίοι επεσήμαναν ότι ο πραγματικός λόγος κατασκευής του έργου είναι η κάλυψη του καταυλισμού από τους επενδυτές που θα αναλάμβαναν την ανάπτυξη της περιοχής. Έκτοτε, δεν επιχειρήθηκε η κατασκευή ενός αντίστοιχου έργου χωρικού αποκλεισμού κοινοτήτων Ρομά στη χώρα, ωστόσο αυτές δεν εντάσσονται στα σχέδια ανάπτυξης των τοπικών κοινωνιών. Αξίζει να σημειωθεί ότι, σε ορισμένες περιπτώσεις, οι πληθυσμοί των Ρομά επεδίωξαν την περιθωριοποίησή τους προκειμένου να διασφαλίσουν την ανεξάρτητη δράση τους. Ωστόσο, η πολιτική ηγεσία της χώρας εξακολουθεί να επιδιώκει τη μείωση του πληθυσμού τους με ποικίλους τρόπους (Vuksanović-Macura, 2020).

3.5.2 Κοινωνικός αποκλεισμός των Ρομά της Ιταλίας.

Ο πληθυσμός των Ρομά στην Ιταλία είναι σημαντικά μικρότερος σχετικά με άλλες ευρωπαϊκές χώρες με το συνολικό τους αριθμό να υπολογίζεται σε 12.000- 15.000, αριθμός που αντιστοιχεί στο 0,23% του συνολικού ιταλικού πληθυσμού. Με απαρχή

το έτος 2007, καταγράφεται ένταση των αναγκαστικών εξώσεων δεδομένου ότι ένα σημαντικό ποσοστό των Ρομά στη χώρα ζουν σε μη νόμιμους καταυλισμούς που δε διαθέτουν βασικές υποδομές και, ως εκ τούτου, είναι ευάλωτοι σε τέτοιες πολιτικές. Ωστόσο, το χαμηλό ποσοστό των Ρομά στον ιταλικό πληθυσμό είχε ως αποτέλεσμα αυτοί να βιώνουν ηπιότερες πολιτικές κοινωνικού αποκλεισμού σε σχέση με άλλα κράτη οι οποίοι αφορούσαν, κυρίως, αποφάσεις για μαζική μετεγκατάστασή τους σε χώρους αποφασισμένους από την πολιτική ηγεσία (Antonucci et al., 2022).

Το 2008, έλαβε χώρα η κήρυξη της "Έκτακτης Ανάγκης για τους Νομάδες", η οποία είχε ως αποτέλεσμα την ενίσχυση της εξουσίας της τοπικής αυτοδιοίκησης για τη μετεγκατάσταση των πληθυσμών Ρομά, ενώ το "Σχέδιο για τους Νομάδες" της Ρώμης που εγκρίθηκε το επόμενο έτος προέβλεπε τη μετακίνηση χιλιάδων Ρομά σε καταυλισμούς στα περίχωρα, ενισχύοντας τον οικονομικό και κοινωνικό αποκλεισμό τους (Οικονόμου & Τσιντσιλίδας, 2024).

Σύμφωνα με τη Renzi (2010), διακρίνονται οι εξής κατηγορίες οικισμών Ρομά στην Ιταλία:

- Μικρός αριθμός εξουσιοδοτημένων οικισμών που λαμβάνουν χρηματοδότηση από τις τοπικές αρχές.
- Οικισμοί που δεν είναι εξουσιοδοτημένοι αλλά γίνονται αποδεκτοί από τις αρχές λαμβάνοντας μικρότερη οικονομική υποστήριξη.
- Άτυποι οικισμοί, οι οποίοι αντιπροσωπεύουν την πλειοψηφία των οικισμών Ρομά και περιλαμβάνουν πρόχειρες κατασκευές ενώ οι κάτοικοί τους έχουν εξαιρετικά περιορισμένη πρόσβαση σε θεμελιώδεις υπηρεσίες και υποδομές, κοινής ωφέλειας.

3.5.3 Κοινωνικός αποκλεισμός των Ρομά της Ρουμανίας

Με βάση τα στοιχεία της απογραφής του 2011, οι Ρομά που κατοικούν στη χώρα αποτελούν μόλις το 3,08% (N=621.573) του πληθυσμού της χώρας, ωστόσο, πιστεύεται ότι ο πραγματικός αριθμός τους υπερβαίνει κατά πολύ το προαναφερθέν νούμερο αφού ένας σημαντικός αριθμός εξ αυτών είναι απρόθυμος να δηλώσουν την Ρομά καταγωγή τους (Renzi, 2010). Συγκριτικά με άλλα κράτη, όπως η Ιταλία, οι Ρομά της Ρουμανίας γίνονται αποδέκτες σκληρών πολιτικών κοινωνικού αποκλεισμού, με τη συνεργασία αρχών και μη Ρομά κατοίκων. Ακολουθώντας το παράδειγμα της Σερβίας, ο δήμαρχος της ρουμανικής πόλης Μπάιρα Μαρέ στη Ρουμανία ενέκρινε το 2011 την

ανέγερση ενός τοίχου περιμετρικά από τις δημόσιες κατοικίες των Ρομά, εγείροντας ένα έντονο κύμα αντιδράσεων από πολίτες και φορείς. Η αιτιολογία που προβλήθηκε για την αναγκαιότητα του έργου ήταν η διασφάλιση των κατοίκων λόγω των αυξημένων δεικτών εγκληματικότητας που καταγράφονταν στην περιοχή (Οικονόμου & Τσιντσιλίδας, 2024).

Επιπροσθέτως, άλλες στρατηγικές κοινωνικού αποκλεισμού των Ρομά που έχουν εφαρμοστεί στη χώρα αφορούν στην άρνηση πρόσβασης των άτυπων καταυλισμών Ρομά σε δομές κοινής ωφέλειας και η προώθηση των πληθυσμών σε υποβαθμισμένες περιοχές της ρουμανικής επικράτειας. Σημειώνεται ότι η υποστήριξη των προαναφερθεισών πολιτικών κοινωνικού αποκλεισμού υποστηρίζονται από ένα σημαντικό τμήμα του γεγενούς πληθυσμού της χώρας ως συνέπεια των ιστορικά ριζωμένων προκαταλήψεων σχετικά με την αυξημένη παραβατικότητα των Ρομά (Οικονόμου & Τσιντσιλίδας, 2024).

3.5.4 Κοινωνικός αποκλεισμός των Ρομά της Ελλάδας

Ο αριθμός των Ρομά που διαμένουν στην ελληνική επικράτεια υπολογίζεται στους 104.000, σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία που δημοσιεύονται στο πλαίσιο του Εθνικού επιχειρησιακού σχεδίου δράσης για την κοινωνική ένταξη των Ρομά (2017-2021)2 οι οποίοι διαμένουν σε 354 οικισμούς.

Μια από τις περιοχές της χώρας στην οποία διαμένουν μία από τις πολυπληθέστερες ομάδες Ρομά είναι η Περιφερειακή Ενότητα Λάρισας, όπου κατοικούν περί τους 7.500 Ρομά ενώ ακολουθεί το Κριτήρι στον Τύρναβο όπου κατοικούν περί τους 2.000 Ρομά. Οι δύο προαναφερθέντες οικισμοί βρίσκονται σε κοντινή απόσταση μεταξύ τους και φέρουν παρόμοια χαρακτηριστικά, ενώ χαρακτηρίζονται από γκετοποίηση και πολλά στοιχεία κοινωνικού αποκλεισμού τόσο αναφορικά με τις συνθήκες στέγασης όσο και με την πρόσβαση σε υπηρεσίες κοινής ωφέλειας.

Είναι γεγονός ότι οι δήμοι στους οποίους εντάσσονται οι προαναφερθέντες οικισμοί δεν έχουν εφαρμόσει κάποια στρατηγική που να αποσκοπεί στην ενσωμάτωση των Ρομά στην τοπική κοινωνία ενώ τα μέλη των κοινοτήτων Ρομά δεν υποστηρίζονται οικονομικά ισότιμα με τους υπόλοιπους δημότες. Ωστόσο, αξίζει να αναφερθεί ότι και τα ίδια τα μέλη των τοπικών κοινοτήτων Ρομά έχουν επιδιώξει την απομόνωσή τους από τις τοπικές κοινωνίες προκειμένου να απολαμβάνουν ελευθερία κινήσεων και

ελευθερία στην εφαρμογή των ηθών και των εθίμων τους. Ειδικότερα όσον αφορά στον οικισμό που βρίσκεται στην περιοχή της Νέας Σμύρνης, η Ελληνική Αστυνομία τείνει να απέχει για σημαντικά χρονικά διαστήματα από την εφαρμογή περιπολιών στην περιοχή, όπως συμβαίνει με την υπόλοιπη επικράτεια του Δήμου, με αποτέλεσμα οι κάτοικοι να «αξιοποιήσουν» τον κοινωνικό τους αποκλεισμό προκειμένου να εφαρμόσουν ένα μηχανισμό ιδιωτικής διοικητικής οργάνωσης (Maloutas et al., 2024).

Ένα ακόμα χαρακτηριστικό παράδειγμα οικισμού Ρομά στην Ελλάδα ο οποίος βιώνει συνθήκες κοινωνικού αποκλεισμού αφορά τον οικισμό Ηφαίστου στην πόλη της Κομοτηνής, οι κάτοικοι του οποίου αποφεύγουν να δηλώνουν πως έχουν καταγωγή Ρομά σε μία προσπάθεια να ξεφύγουν από τις έντονες διακρίσεις που υφίστανται στο πλαίσιο της τοπικής κοινωνίας (Maloutas et al., 2024).

3.5.5 Κοινωνικός αποκλεισμός των Ρομά στα κράτη- μέλη της Ε.Ε.

Στην παρούσα ενότητα θα παρουσιαστούν αναλυτικά τα ευρήματα της έρευνας που διεξήχθη υπό την αιγίδα του Οργανισμού Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης σχετικά με την κατάσταση των Ρομά σε έντεκα (11) κράτη μέλη της ΕΕ. Η εν λόγω έρευνα αποτελούνταν από μία πιλοτική έρευνα του Οργανισμού Θεμελιωδών Δικαιωμάτων για τους Ρομά διενεργήθηκε στις εξής χώρες: Βουλγαρία, Τσεχική Δημοκρατία, Γαλλία, Ελλάδα, Ιταλία, Ουγγαρία, Πολωνία, Πορτογαλία, Ρουμανία, Σλοβακία και Ισπανία καθώς και από μία περιφερειακή έρευνα του Προγράμματος του ΟΗΕ για την Ανάπτυξη (UNDP), της Παγκόσμιας Τράπεζας και της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (UNDP/Παγκόσμια Τράπεζα /ΕΕ) για τους Ρομά αφορούσε επίσης πέντε (5) από τις προαναφερθείσες χώρες, και συγκεκριμένα τη Βουλγαρία, την Τσεχική Δημοκρατία, την Ουγγαρία, τη Ρουμανία, τη Σλοβακία, καθώς και έξι (6) χώρες εκτός ΕΕ από την περιοχή των Δυτικών Βαλκανίων και τη Δημοκρατία της Μολδαβίας (European Union Agency for Fundamental Rights, n.d.).

Στα πλαίσια των δύο προαναφερθέντων επιμέρους ερευνών διενεργήθηκαν συνολικά 22.203 συνεντεύξεις με άτομα Ρομά και μη Ρομά στα έντεκα (11) κράτη- μέλη της Ε.Ε., με αποτέλεσμα να συλλεχθούν δεδομένα για συνολικά 84.287 μέλη των νοικοκυριών τους. Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν δια ζώσης με κάθε έναν από τους συμμετέχοντες, οι οποίοι αυτοπροσδιορίστηκαν ως Ρομά στο χώρο κατοικίας τους. Ειδικότερα στην περίπτωση της Γαλλίας, οι συμμετέχοντες ήταν άτομα που

αυτοχαρακτηρίζονται ως ταξιδιώτες - *gens du voyage* - και τα οποία διαμένουν σε τροχόσπιτα που σταθμεύουν σε ειδικούς χώρους, ενώ, επιπλέον, συμμετείχαν Ρομά πολίτες της ΕΕ από τη Ρουμανία οι οποίοι ζουν επί του παρόντος στο όριο της γαλλικής επικράτειας και για τους οποίους τα αποτελέσματα θα παρουσιαστούν στα πλαίσια επόμενης έκθεσης. Επιπροσθέτως, διενεργήθηκαν συνεντεύξεις με άτομα που ανήκουν στο μη Ρομά πληθυσμό και τα οποία κατοικούν στην ίδια ή σε περιοχή που βρίσκεται πλησίον της περιοχής διαβίωσης των συμμετεχόντων Ρομά (European Union Agency for Fundamental Rights, n.d.)

Τα ερωτήματα που οι συμμετέχοντες στην έρευνα κλήθηκαν να απαντήσουν στο πλαίσιο των διενεργηθεισών συνεντεύξεων αφορούσαν στα βασικά κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά όλων των μελών των νοικοκυριών στα οποία ανήκουν, καθώς και την κατάστασή τους όσον αφορά την απασχόληση, την εκπαίδευση, την υγεία και τη στέγαση. Επιπροσθέτως, τέθηκαν ερωτήματα που αφορούσαν στην περιοχή στην οποία διαμένουν και τις υποδομές που αυτή περιλαμβάνει, ερωτήματα σχετικά με ζητήματα που άπτονται της ενσωμάτωσης, των διακρίσεων, της επίγνωσης των δικαιωμάτων τους και του βαθμού πολιτικής συμμετοχής τους καθώς και ερωτήματα σχετικά με την κινητικότητα τους και τη μετανάστευση (European Union Agency for Fundamental Rights, n.d.).

Αναφορικά με την αντιπροσωπευτικότητα των αποτελεσμάτων, οι υπεύθυνοι της έρευνας τονίζουν πως τα ευρήματά τους είναι αντιπροσωπευτικά για τους Ρομά που ζουν σε περιοχές με πυκνότητα του συγκεκριμένου πληθυσμού που υπερβαίνει τον εθνικό μέσο όρο, ενώ, αντιθέτως, τα αποτελέσματα για τους μη Ρομά δε θεωρούνται αντιπροσωπευτικά για την πλειοψηφία του πληθυσμού, ωστόσο μπορούν να αξιοποιηθούν ως συγκριτικός δείκτης για τους Ρομά, καθώς οι μη Ρομά συμμετέχοντες διαβιούν στο ίδιο περιβάλλον, δραστηριοποιούνται στην ίδια αγορά εργασίας και απολαμβάνουν την ίδια κοινωνική υποδομή (European Union Agency for Fundamental Rights, n.d.).

Τα αποτελέσματα των προαναφερθεισών ερευνών σκιαγραφούν μία εξαιρετικά ανησυχητική εικόνα σχετικά με τις συνθήκες ζωής των Ρομά που συμμετείχαν στις έρευνες στα προαναφερθέντα κράτη αφού μέσα από τη σύγκριση με τους μη Ρομά που ζουν πλησίον τους προκύπτουν έντονες διαφορές σε κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο. Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί ότι, σε πολλές περιπτώσεις, προέκυψαν ανησυχητικά

ευρήματα ακόμα και για την κατάσταση των μη Ρομά συμμετεχόντων. Τα εν λόγω αποτελέσματα ενισχύουν παλαιότερα σχετικά ευρήματα και τονίζουν την άποψη που έχει διατυπωθεί εκ μέρους της Ευρωπαϊκής Επιτροπής σχετικά με την ανάγκη ανάπτυξης ενός Πλαισίου της ΕΕ για την εφαρμογή στρατηγικών ένταξης των Ρομά σε εθνικό επίπεδο των κρατών- μελών (European Union Agency for Fundamental Rights, n.d.).

Πιο αναλυτικά, τα ευρήματα της εν λόγω μελέτης υποδεικνύουν πως στα 11 κράτη μέλη της ΕΕ που καλύπτουν οι έρευνες η κατάσταση των Ρομά σε κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο στους τέσσερις (4) βασικούς εξεταζόμενους τομείς (απασχόληση, εκπαίδευση, στέγαση και υγεία) δεν αξιολογείται ως ικανοποιητική, ενώ είναι σαφώς χειρότερη συγκριτικά με την αντίστοιχη κατάσταση των μη Ρομά πολιτών που διαβιούν στις ίδιες ή πλησιέστερες περιοχές με τους πρώτους. Επιπροσθέτως, αναδεικνύεται το γεγονός ότι πολίτες των εξεταζόμενων κρατών με καταγωγή Ρομά εξακολουθούν να υπόκεινται σε σοβαρές διακρίσεις ενώ το επίπεδο γνώσης τους σχετικά με τα νομικά κατοχυρωμένα δικαιώματά τους, όπως η οδηγία για τη φυλετική ισότητα (2000/43/EK), αξιολογείται ως μη επαρκές (European Union Agency for Fundamental Rights, n.d.).

Στον τομέα της εκπαίδευσης, τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν ότι, κατά μέσο όρο, μόνο οι μισοί ανήλικοι Ρομά συμμετέχουν στην προσχολική εκπαίδευση, ενώ τα αποτελέσματα είναι ενθαρρυντικά για την ηλικία της υποχρεωτικής εκπαίδευσης αφού, με εξαίρεση τρία κράτη (Ελλάδα, Βουλγαρία και Ρουμανία), το 90% των παιδιών Ρομά ηλικίας 7-15 ετών βρέθηκε ότι φοιτά σε κάποια σχολική μονάδα. Ωστόσο, το προαναφερθέν ποσοστό μειώνεται ραγδαία για τα επόμενα στάδια εκπαίδευσης αφού το ποσοστό των νεαρών Ρομά που αποφοιτούν από δομές δευτεροβάθμιας γενικής ή επαγγελματικής εκπαίδευσης βρέθηκε να ανέρχεται σε μόλις 15% (European Union Agency for Fundamental Rights, n.d.).

Και στον τομέα της απασχόλησης βρέθηκαν χαμηλά ποσοστά αφού, σύμφωνα με τα ευρήματα της έρευνας, λιγότερο από το 33% των Ρομά δήλωσαν πως εργάζονται σε καθεστώς αμειβόμενης εργασίας, περί το 33% δήλωσαν πως βρίσκονται σε καθεστώς ανεργίας, ενώ οι υπόλοιποι δήλωσαν πως απασχολούνται με τα οικιακά, είναι συνταξιούχοι, αυτοαπασχολούμενοι ή δεν έχουν τη δυνατότητα να εργαστούν (European Union Agency for Fundamental Rights, n.d.).

Αναφορικά με το επίπεδο υγείας τους, περίπου ένας στους τρεις συμμετέχοντες Ρομά, ο οποίος ανήκει στην ηλικιακή ομάδα 35-44 ετών ανέφερε ότι αντιμετωπίζει κάποιο ζήτημα υγείας το οποίο επηρεάζει την καθημερινότητά τους, ενώ περίπου 1 στους 5 Ρομά, κατά μέσο όρο, δήλωσαν πως είτε δε διαθέτουν ιατρική ασφάλιση, είτε δεν έχουν γνώση σχετικά με αυτό (European Union Agency for Fundamental Rights, n.d.).

Στον τομέα της στέγασης, μέσα από τα αποτελέσματα της έρευνας διαπιστώθηκε πως, κατά μέσο όρο, στις οικογένειες των Ρομά που έλαβαν μέρος στις μελετώμενες έρευνες, περισσότερα από δύο άτομα μοιράζονται το ίδιο υπνοδωμάτιο, ενώ ένα σημαντικό ποσοστό της τάξης του 45% δήλωσε πως διαβιεί σε νοικοκυριά που δε διαθέτουν τουλάχιστον μία από τις εξής θεμελιώδεις οικιακές ανέσεις: εσωτερική κουζίνα, εσωτερική τουαλέτα, εσωτερικό ντους ή μπανιέρα και ηλεκτρικό ρεύμα (European Union Agency for Fundamental Rights, n.d.).

Στον τομέα της φτώχειας, τα αποτελέσματα των ερευνών υποδεικνύουν πως η συντριπτική πλειοψηφία των Ρομά που συμμετείχαν σε αυτές, σε ποσοστό 90%, ανήκουν σε νοικοκυριά των οποίων το ετήσιο εισόδημα κινείται σε επίπεδα χαμηλότερα από το εθνικό όριο της φτώχειας του κράτους στο οποίο διαμένουν, ενώ περίπου το 40% των συμμετεχόντων, κατά μέσο όρο, δήλωσαν πως ανήκουν σε νοικοκυριά των οποίων κάποιο μέλος αναγκάστηκε να κοιμηθεί βιώνοντας αίσθημα πείνας κατ' ελάχιστο μία φορά τον τελευταίο μήνα ως συνέπεια της αδυναμίας αγοράς τροφίμων εκ μέρους της οικογένειας (European Union Agency for Fundamental Rights, n.d.).

Τέλος, σε επίπεδο διακρίσεων και επίγνωσης των νομικά κατοχυρωμένων δικαιωμάτων τους διαπιστώθηκε ότι περίπου το 50% των συμμετεχόντων Ρομά δήλωσε πως έχει βρεθεί αντιμέτωπο με κάποιου είδους διάκριση κατά τη διάρκεια του τελευταίου χρόνου ως συνέπεια της εθνοτικής του καταγωγής, ενώ περίπου το 40% των συμμετεχόντων Ρομά δήλωσαν πως γνωρίζουν τους ισχύοντες νόμους που απαγορεύουν τις διακρίσεις σε βάρος ανθρώπων μειονοτικής εθνοτικής καταγωγής στην εργασία (European Union Agency for Fundamental Rights, n.d.).

Κεφάλαιο 4: Μεθοδολογία

4.1 Στόχος και ερευνητικά ερωτήματα

Σκοπό της παρούσας έρευνας αποτελεί η διερεύνηση των αντιλήψεων των μελών της κοινότητας Ρομά του νομού Ηλείας και, πιο συγκεκριμένα, αυτούς που κατοικούν στο χωριό Κέντρο, σχετικά με τη διαβίωσή τους σε ένα ποιοτικά υποβαθμισμένο περιβάλλον. Πιο αναλυτικά, στο πλαίσιο της έρευνας θα επιχειρηθεί η απάντηση των ακόλουθων τεσσάρων (4) ερευνητικών ερωτημάτων:

Ερώτημα 1: Πώς αντιλαμβάνονται οι Ρομά του νομού Ηλείας την ποιότητα του περιβάλλοντος στο οποίο διαβιούν;

Ερώτημα 2: Ποιες είναι οι αντιληπτές αιτίες για την περιβαλλοντική υποβάθμιση της περιοχής όπου διαβιούν;

Ερώτημα 3: Ποιες είναι οι αντιληπτές συνέπειες της περιβαλλοντικής υποβάθμισης της περιοχής όπου διαβιούν και τι μέτρα λαμβάνουν οι ίδιοι για να προστατευθούν από αυτές;

Ερώτημα 4: Ποιες δράσεις εκ μέρους της Πολιτείας θεωρούν ότι θα μπορούσαν να βελτιώσουν την περιβαλλοντική ποιότητα της περιοχής όπου διαβιούν ή να τους προστατέψουν από τις δυσμενείς συνέπειες της περιβαλλοντικής επιβάρυνσης;

4.2 Ερευνητικό εργαλείο συλλογής δεδομένων

Η συλλογή των δεδομένων έγινε με τη χρήση ενός ερωτηματολογίου, το οποίο αναπτύχθηκε για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας. Πιο αναλυτικά, το ερωτηματολόγιο που χρησιμοποιήθηκε περιελάμβανε 18 ερωτήσεις, οι οποίες διερευνούν τα βασικά δημογραφικά στοιχεία των συμμετεχόντων καθώς και τα τέσσερα (4) προαναφερθέντα ερευνητικά ερωτήματα. Πιο αναλυτικά, το ερωτηματολόγιο της παρούσας έρευνας δομείται ως εξής:

- Ερωτήσεις 1-5: Βασικά δημογραφικά στοιχεία των συμμετεχόντων (ηλικία, φύλο, μορφωτικό επίπεδο, εργασιακό προφίλ, ύψος ετήσιου οικογενειακού εισοδήματος)

- Ερωτήσεις 6-8: 1^ο ερευνητικό ερώτημα- Διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο αντιλαμβάνονται οι Ρομά του Νομού Ηλείας την ποιότητα του περιβάλλοντος στο οποίο διαβιούν
- Ερωτήσεις 9-11: 2^ο ερευνητικό ερώτημα- Διερεύνηση των αντιληπτών αιτιών της κακής ποιότητας του περιβάλλοντος στο οποίο κατοικούν οι συμμετέχοντες
- Ερωτήσεις 12-14: 3^ο ερευνητικό ερώτημα- Διερεύνηση των αντιληπτών συνεπειών της κακής ποιότητας του περιβάλλοντος στο οποίο κατοικούν οι συμμετέχοντες
- Ερωτήσεις 15-18: 4^ο ερευνητικό ερώτημα- Διερεύνηση των δράσεων που οι συμμετέχοντες θεωρούν πως θα μπορούσαν να αναβαθμίσουν την ποιότητα του περιβάλλοντος στην περιοχή όπου ζουν ή που θα μπορούσαν να τους προστατέψουν από τον αρνητικό αντίκτυπο της περιβαλλοντικής επιβάρυνσης

4.3 Δείγμα της έρευνας

Πληθυσμό- στόχο της παρούσας έρευνας αποτελούσε το σύνολο των ενήλικων ατόμων με Ρομά καταγωγή που διαβιούν στο χωριό Κέντρο του Νομού Ηλείας. Το τελικό δείγμα της έρευνας αποτελείται από 164 ενήλικα άτομα, τα οποία επιλέχθηκαν με τη μέθοδο της τυχαίας δειγματοληψίας και τα οποία έδωσαν τη συγκατάθεσή τους για τη συμμετοχή τους στην έρευνα.

4.4 Διαδικασία συλλογής των ερευνητικών δεδομένων

Ο ερευνητής επισκέφθηκε τον οικισμό Ρομά που βρίσκεται στο χωριό Κέντρο του Νομού Ηλείας κατά το Δεκέμβριο του 2024, όπου προσέγγισε τυχαία μέλη της κοινότητας και τους πρότεινε να συμμετάσχουν στην έρευνα, αφού τους ενημέρωσε για τον ερευνητικό στόχο που αυτή επιδιώκει να εκπληρώσει. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στην ενημέρωση των υποψήφιων συμμετεχόντων σχετικά με τον εθελοντικό χαρακτήρα της συμμετοχής τους στην έρευνα, την ανωνυμία των απαντήσεών τους και το δικαίωμά τους να αποχωρίσουν από αυτή εάν το επιθυμήσουν, χωρίς να απαιτείται η κατάθεση κάποιας αιτιολογίας. Επιπροσθέτως, οι υποψήφιοι συμμετέχοντες ενημερώθηκαν πως οι απαντήσεις τους θα χρησιμοποιηθούν αποκλειστικά για τις

ανάγκες της παρούσας έρευνας. Στη συνέχεια, ο ερευνητής διένειμε τα ερωτηματολόγια στα άτομα που εξέφρασαν την επιθυμία τους να συμμετάσχουν στην έρευνα και αφού τους έδωσε επαρκή χρόνο για τη συμπλήρωσή τους, προχώρησε στη συλλογή των ερωτηματολογίων. Τέλος, τα δεδομένα που συλλέχθηκαν καταγράφηκαν από τον ερευνητή ο οποίος τα υπέβαλε σε περιγραφική στατιστική ανάλυση.

Κεφάλαιο 5: Αποτελέσματα

5.1 Δημογραφικά στοιχεία συμμετεχόντων

Όπως αναφέρθηκε και στο πλαίσιο του προηγούμενου κεφαλαίου, στην παρούσα έρευνα συμμετείχαν 164 Ρομά που διαμένουν στο χωριό Κέντρο του Νομού Ηλείας. Όπως προκύπτει από τις απαντήσεις τους, το δείγμα της έρευνας αποτελούνταν από 88 άνδρες (ποσοστό 53,6%) και 76 γυναίκες (ποσοστό 46,4%). Επιπροσθέτως, προκύπτει ότι η πλειοψηφία των συμμετεχόντων (N=52 ή 31,7%) ανήκε στην ηλικιακή ομάδα 35-44 ετών και οι λιγότεροι συμμετέχοντες ανήκαν στην ηλικιακή ομάδα άνω των 65 ετών (N=4 ή 2,4%), ενώ οι ηλικίες των υπόλοιπων συμμετεχόντων κατανέμονται ως εξής:

Πίνακας 2: Συγκεντρωτικός πίνακας παρουσίασης της ηλικίας των συμμετεχόντων

Ηλικία	Αριθμός Συμμετεχόντων
1. 18-24 ετών	19
2. 25-34 ετών	45
3. 35-44 ετών	52
4. 5-54 ετών	29
5. 55-64 ετών	15
6. 65 + ετών	4
Μέσος όρος	2,91

Αναφορικά με το μορφωτικό επίπεδο των συμμετεχόντων διαπιστώθηκε ότι η συντριπτική πλειοψηφία τους (N= 133 ή 81,1%) ήταν απόφοιτοι Δημοτικού (κατώτατη εκπαίδευση), ενώ μόνο ένας εκ των συμμετεχόντων (0,6%) δήλωσε πως είχε ολοκληρώσει τη Μεταλυκειακή Εκπαίδευση (IEK/ Τεχνικές Σχολές) και ακόμα ένας (0,6%) δήλωσε πως ήταν κάτοχος τίτλου σπουδών Ανώτατης Εκπαίδευσης (Πανεπιστημιακή Εκπαίδευση). Σημειώνεται πως κανένα από τα άτομα που συμμετείχαν στην έρευνα δεν είχαν μορφωτικό επίπεδο που να αντιστοιχεί σε μεταπτυχιακό ή διδακτορικό τίτλο σπουδών. Στον παρακάτω πίνακα παρουσιάζεται η κατανομή των συμμετεχόντων με βάση το μορφωτικό τους επίπεδο:

Πίνακας 3: Συγκεντρωτικός πίνακας παρουσίασης του μορφωτικού επιπέδου των συμμετεχόντων

Μορφωτικό Επίπεδο	Αριθμός Συμμετεχόντων
1. Δημοτικό (ή κατώτερη εκπαίδευση)	133
2. Γυμνάσιο (Κατώτερη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση)	24
3. Λύκειο (Ανώτερη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση)	5
4. Μεταλυκειακή Εκπαίδευση (ΙΕΚ/Τεχνικές Σχολές)	1
5. Ανώτερη Εκπαίδευση (Τεχνολογική Εκπαίδευση)	-
6. Ανώτατη Εκπαίδευση (Πανεπιστημιακή Εκπαίδευση)	1
7. Μεταπτυχιακό Δίπλωμα	-
8. Διδακτορικό Δίπλωμα	-
9. Άλλο	-

Σε σχέση με το εργασιακό τους προφίλ, η πλειοψηφία των συμμετεχόντων (N=128 ή 78%) δήλωσαν πως διαθέτουν κάποια θέση εργασίας ενώ μόλις 36 από τους συμμετέχοντες (22%) δήλωσαν ότι βρίσκονται σε καθεστώς ανεργίας. Στον παρακάτω πίνακα παρουσιάζεται η κατανομή των συμμετεχόντων με βάση το εργασιακό τους προφίλ:

Πίνακας 4: Συγκεντρωτικός πίνακας παρουσίασης του εργασιακού προφίλ των συμμετεχόντων

Εργασιακό προφίλ	Αριθμός Συμμετεχόντων
Εργαζόμενος	128
Άνεργος	36

Τέλος αναφορικά με το ύψος του ετήσιου οικογενειακού τους εισοδήματος, η συντριπτική πλειοψηφία των συμμετεχόντων δήλωσε πως αυτό κυμαίνεται μεταξύ 0-5.000 ευρώ, ενώ μόλις ένας εκ των συμμετεχόντων δήλωσε πως το ετήσιο οικογενειακό του εισόδημα υπερβαίνει τις 30.000 ευρώ. Η αναλυτική κατάταξη των συμμετεχόντων

με βάση το ύψος του ετήσιου οικογενειακού τους εισοδήματος παρουσιάζεται στον παρακάτω πίνακα:

Πίνακας 5: Συγκεντρωτικός πίνακας παρουσίασης του ύψους του ετήσιου οικογενειακού εισοδήματος των συμμετεχόντων

Ύψος Ετήσιου Οικογενειακού Εισοδήματος	Αριθμός Συμμετεχόντων
1. 0-5.000€	145
2. 5.000-10.000€	10
3. 10.000-15.000€	-
4. 15.000-20.000€	-
5. 20.000-25.000€	6
6. 25.000-30.000€	2
7. Μεγαλύτερο από 30.000€	1
Μέσος όρος	1,84

5.2 Πώς αντιλαμβάνονται οι Ρομά του νομού Ηλείας την ποιότητα του περιβάλλοντος στο οποίο διαβιών;

Για τη διερεύνηση του πρώτου ερευνητικού ερωτήματος σχετικά με τον τρόπο που οι Ρομά του νομού Ηλείας αντιλαμβάνονται την ποιότητα του περιβάλλοντος στο οποίο βρίσκεται η κοινότητά τους τέθηκαν τρία (3) ερωτήματα.

Αρχικά, ζητήθηκε από τους συμμετέχοντες να αξιολογήσουν τις συνθήκες διαβίωσης στην περιοχή όπου βρίσκονται εγκατεστημένοι με την πλειοψηφία τους να τις αξιολογεί ως μέτριες (N=108 ή 65,9%), ενώ οι γνώμες των υπολοίπων υπήρξαν σχεδόν μοιρασμένες μεταξύ της απάντησης «Σχετικά καλές» (N=29 ή 17,7%) και της απάντησης «Σχετικά κακές» (N=27 ή 16,5%). Σημειώνεται ότι κανένας από τους συμμετέχοντες δεν αξιολόγησε τις συνθήκες διαβίωσης στην περιοχή κατοικίας του ως «Πολύ καλές» ή «Πολύ κακές». Η απάντηση των ερωτηθέντων στην εν λόγω ερώτηση φαίνεται να μη συσχετίζεται σημαντικά με την ηλικία των συμμετεχόντων αφού η τιμή του συντελεστή συσχέτισης Pearson r για τις δύο μεταβλητές υπολογίστηκε σε 0,29, υποδεικνύοντας την ύπαρξη μίας χαμηλής θετικής συσχέτισης των δύο μεταβλητών.

Εικόνα 1: Κατανομή των απαντήσεων των συμμετεχόντων σχετικά με τον τρόπο που αξιολογούν τις συνθήκες διαβίωσης στην περιοχή τους

Στον παρακάτω πίνακα φαίνεται πώς κατανέμονται οι απαντήσεις των συμμετεχόντων αναφορικά με τον τρόπο που αξιολογούν τις συνθήκες διαβίωσης στην περιοχή τους:

Πίνακας 6: Συγκεντρωτικός πίνακας παρουσίασης απαντήσεων στο 6^ο ερώτημα της έρευνας

6.Πώς θα κρίνατε τις συνθήκες διαβίωσης στην περιοχή σας:	Αριθμός συμμετεχόντων
1. · Πολύ κακές	-
2. · Σχετικά κακές	27
3. · Μέτριες	108
4. · Σχετικά καλές	29
5. · Πολύ καλές	-
Μέσος όρος	3,01
Pearson r (ως προς την ηλικία)	0,29

Στο πλαίσιο της επόμενης ερώτησης οι συμμετέχοντες κλήθηκαν να απαντήσουν εάν θεωρούν ότι η ποιότητα του περιβάλλοντος στην περιοχή όπου κατοικούν παρουσιάζει διαφορές σε σύγκριση με την αντίστοιχη ποιότητα του περιβάλλοντος στην περιοχή όπου κατοικούν άλλες πληθυσμιακές ομάδες της ευρύτερης περιοχής με

περισσότερους από τους 3 στους 4 συμμετέχοντες (N=125 ή 76,2%) να επιλέγουν την απάντηση «Μάλλον όχι», ενώ ένα εξαιρετικά μικρό ποσοστό των συμμετεχόντων, της τάξης του 7,9% (N=13) επέλεξε την απάντηση «Μάλλον ναι». Μάλιστα το ποσοστό αυτό ήταν μικρότερο ακόμα και από το ποσοστό των συμμετεχόντων που επέλεξαν την απάντηση «Μάλλον όχι». Αξίζει να σημειωθεί ότι κανένας εκ των συμμετεχόντων δεν έδωσε θετική απάντηση στη συγκεκριμένη ερώτηση». Ο υπολογισμός του συντελεστή συσχέτισης Pearson r για τις απαντήσεις στην εν λόγω ερώτηση σε σχέση με την ηλικία υπολογίστηκε σε 0,47, γεγονός που υποδηλώνει ότι υπάρχει μία μέτρια θετική συσχέτιση μεταξύ των μεταβλητών.

Εικόνα 2: Κατανομή των απαντήσεων των συμμετεχόντων σχετικά με την ενδεχόμενη διαφοροποίηση της ποιότητας του περιβάλλοντος όπου ζουν σε σύγκριση με το περιβάλλον όπου ζουν άλλες πληθυσμιακές ομάδες της περιοχής

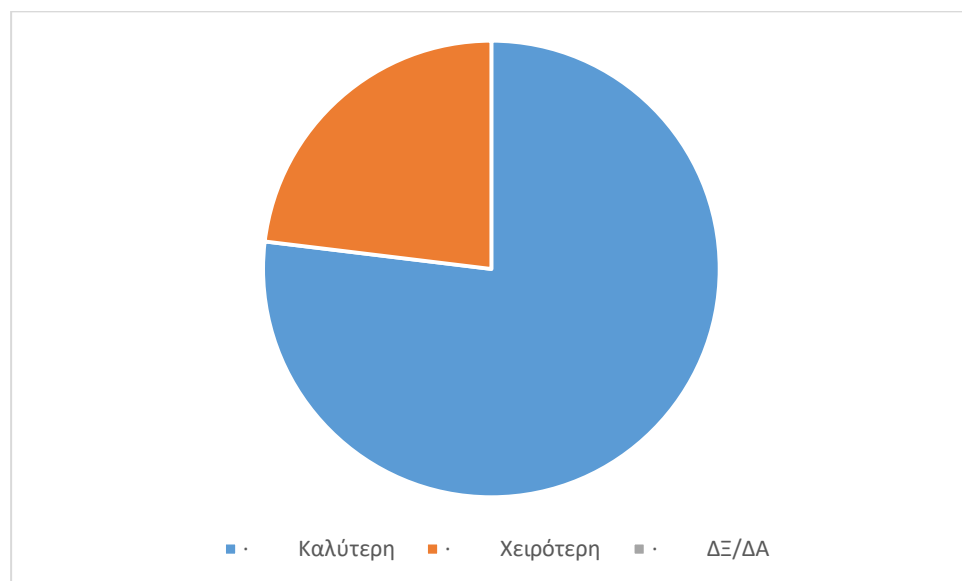
Στον παρακάτω πίνακα φαίνεται η κατανομή των συμμετεχόντων αναφορικά με την αντίληψή τους σχετικά με την ενδεχόμενη διαφοροποίηση της ποιότητας του περιβάλλοντος στην περιοχή όπου κατοικούν σε σχέση με την αντίστοιχη ποιότητα του περιβάλλοντος στην περιοχή όπου κατοικούν άλλες πληθυσμιακές ομάδες της ευρύτερης περιοχής:

Πίνακας 7: Συγκεντρωτικός πίνακας παρουσίασης απαντήσεων στο 7^ο ερώτημα της έρευνας

7.Θεωρείτε ότι η ποιότητα του περιβάλλοντος στην περιοχή όπου κατοικείτε διαφέρει από την αντίστοιχη ποιότητα του περιβάλλοντος στην περιοχή όπου κατοικούν άλλες πληθυσμιακές ομάδες της ευρύτερης περιοχής;	Αριθμός συμμετεχόντων
1. · Σίγουρα ναι	-
2. · Μάλλον ναι	13
3. · Μάλλον όχι	125
4. · Σίγουρα όχι	18
5. · ΔΞ/ ΔΑ	8
Μέσος όρος	3,13
Pearson r (ως προς την ηλικία)	0,47

Στη συνέχεια, οι συμμετέχοντες που έδωσαν θετική απάντηση στο προηγούμενο ερώτημα κλήθηκαν να απαντήσουν εάν θεωρούν πως η ποιότητα του περιβάλλοντος όπου κατοικούν είναι καλύτερη ή χειρότερη από την ποιότητα του περιβάλλοντος της περιοχής όπου κατοικούν άλλες πληθυσμιακές ομάδες της ευρύτερης περιοχής. Στην ερώτηση αυτή απάντησαν μόνο 13 από τους συμμετέχοντες, αφού μόνο αυτοί είχαν δώσει θετική απάντηση στην προηγούμενη ερώτηση. Με βάση τις απαντήσεις προκύπτει ότι η συντριπτική πλειοψηφία τους (N=10 ή 76,9%) αξιολογεί την ποιότητα του περιβάλλοντος όπου κατοικεί ως καλύτερη συγκριτικά με την ποιότητα του περιβάλλοντος όπου διαβιούν οι έτερες πληθυσμιακές ομάδες της περιοχής.

Εικόνα 3: Κατανομή απαντήσεων σχετικά με την αξιολόγηση της ποιότητας του περιβάλλοντος κατοικίας τους σε σύγκριση με την ποιότητα του περιβάλλοντος όπου ζουν άλλες πληθυσμιακές ομάδες της περιοχής

Στον ακόλουθο πίνακα φαίνεται πώς κατανέμονται οι ερωτηθέντες με βάση το πώς αξιολογούν την ποιότητα του περιβάλλοντος στο οποίο διαβιούν σε σύγκριση με την αντίστοιχη ποιότητα του περιβάλλοντος στην περιοχή όπου κατοικούν άλλες πληθυσμιακές ομάδες της ευρύτερης περιοχής.

Πίνακας 8: Συγκεντρωτικός πίνακας παρουσίασης απαντήσεων στο 8ο ερώτημα της έρευνας

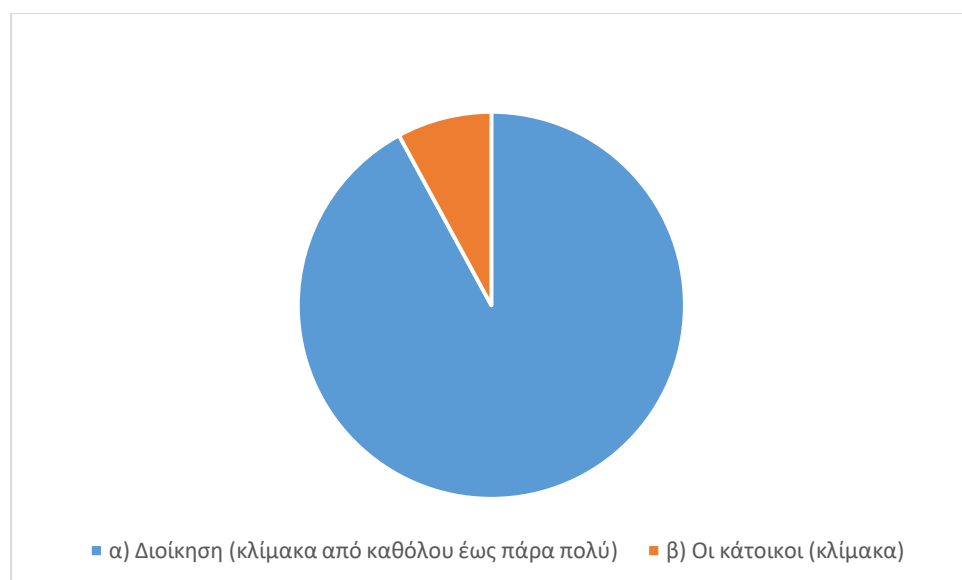
8. Εάν δώσατε θετική απάντηση στο προηγούμενο ερώτημα, θεωρείτε πως η ποιότητα του περιβάλλοντος όπου κατοικείτε είναι καλύτερη ή χειρότερη από την ποιότητα του περιβάλλοντος της περιοχής όπου κατοικούν άλλες πληθυσμιακές ομάδες της ευρύτερης περιοχής;	Αριθμός Συμμετεχόντων
· Καλύτερη	10
· Χειρότερη	3
· ΔΞ/ΔΑ	-

5.3 Ποιες είναι οι αντιληπτές αιτίες για την περιβαλλοντική υποβάθμιση της περιοχής όπου διαβιούν οι Ρομά του νομού Ηλείας;

Για τη διερεύνηση του δεύτερου ερευνητικού ερωτήματος σχετικά με τον τρόπο που οι Ρομά του νομού Ηλείας αντιλαμβάνονται τις αιτίες της περιβαλλοντικής υποβάθμισης του περιβάλλοντος στο οποίο βρίσκεται η κοινότητά τους τέθηκαν τρία (3) ερωτήματα.

Αρχικά, οι συμμετέχοντες κλήθηκαν να απαντήσουν σχετικά με τη βασική αιτία που, κατά τη γνώμη τους, ευθύνεται για την κακή ποιότητα του περιβάλλοντος και τις κακές συνθήκες διαβίωσης στην περιοχή όπου κατοικούν, με τη συντριπτική πλειοψηφία (N=151 ή 92,15) να αναφέρουν τη Διοίκηση και μόλις 13 συμμετέχοντες (7,9%) να αποδίδουν την ευθύνη στους κατοίκους. Ο υπολογισμός του συντελεστή συσχέτισης Pearson r για τις απαντήσεις στην εν λόγω ερώτηση σε σχέση με την ηλικία υπολογίστηκε σε 0,57, γεγονός που υποδηλώνει ότι υπάρχει μία μέτρια θετική συσχέτιση μεταξύ των μεταβλητών.

Εικόνα 4: Κατανομή απαντήσεων σχετικά με τη βασική αιτία της κακής ποιότητας του περιβάλλοντος και των κακών συνθηκών στον τόπο κατοικίας των συμμετεχόντων

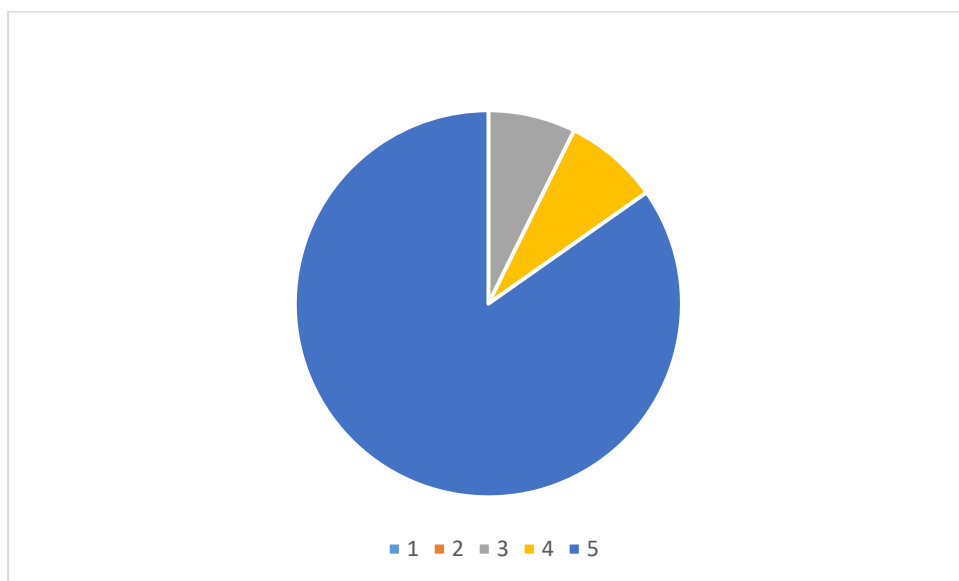
Στον παρακάτω πίνακα φαίνεται ο τρόπος κατανομής των συμμετεχόντων με βάση το ποια θεωρούν ως βασική παράγοντα διαμόρφωσης της κακής ποιότητας του περιβάλλοντος και των κακών συνθηκών που επικρατούν στην περιοχή όπου είναι εγκατεστημένη η κοινότητά τους.

Πίνακας 9: Συγκεντρωτικός πίνακας παρουσίασης απαντήσεων στο 9ο ερώτημα της έρευνας

9.Τί πιστεύετε ότι ευθύνεται για την κακή ποιότητα περιβάλλοντος/συνθηκών στην περιοχή που κατοικείτε;	Αριθμός Συμμετεχόντων
1. Διοίκηση (κλίμακα από καθόλου έως πάρα πολύ)	151
2. Οι κάτοικοι (κλίμακα)	13
Μέσος όρος	1,08
Pearson r (ως προς την ηλικία)	0,57

Στο πλαίσιο της επόμενης ερώτησης οι συμμετέχοντες στην έρευνα κλήθηκαν να αξιολογήσουν το βαθμό αδιαφορίας της Διοίκησης για την κατάσταση που επικρατεί στην κοινότητα των Ρομά (περιβαλλοντική υποβάθμιση, κακές συνθήκες διαβίωσης) σε μία πενταβάθμια κλίμακα, όπου το 1 αντιστοιχεί στην απάντηση «Καθόλου» και το 5 αντιστοιχεί στην απάντηση «Πάρα πολύ». Όπως φαίνεται από τις απαντήσεις, η συντριπτική πλειοψηφία των συμμετεχόντων (N=139 ή 84,8%) επιρρίπτει μεγάλες ευθύνες στη διοίκηση αναφορικά με την κατάσταση που επικρατεί στην κοινότητα των Ρομά της περιοχής (περιβαλλοντική υποβάθμιση, κακές συνθήκες διαβίωσης), ενώ πρέπει να σημειωθεί ότι κανένας από τους συμμετέχοντες δεν αξιολογεί τις ευθύνες της διοίκησης ως μηδενικές ή μικρές. Ο υπολογισμός του συντελεστή συσχέτισης Pearson r για τις απαντήσεις στην εν λόγω ερώτηση σε σχέση με την ηλικία υπολογίστηκε σε -0,6, γεγονός που υποδηλώνει την ύπαρξη μίας σχετικά υψηλής αρνητικής συσχέτισης μεταξύ των μεταβλητών.

Εικόνα 5: Κατανομή απαντήσεων σχετικά με το βαθμό αδιαφορίας της διοίκησης σχετικά με την περιβαλλοντική υποβάθμιση και τις κακές συνθήκες διαβίωσης στην περιοχή της κοινότητας των Ρομά

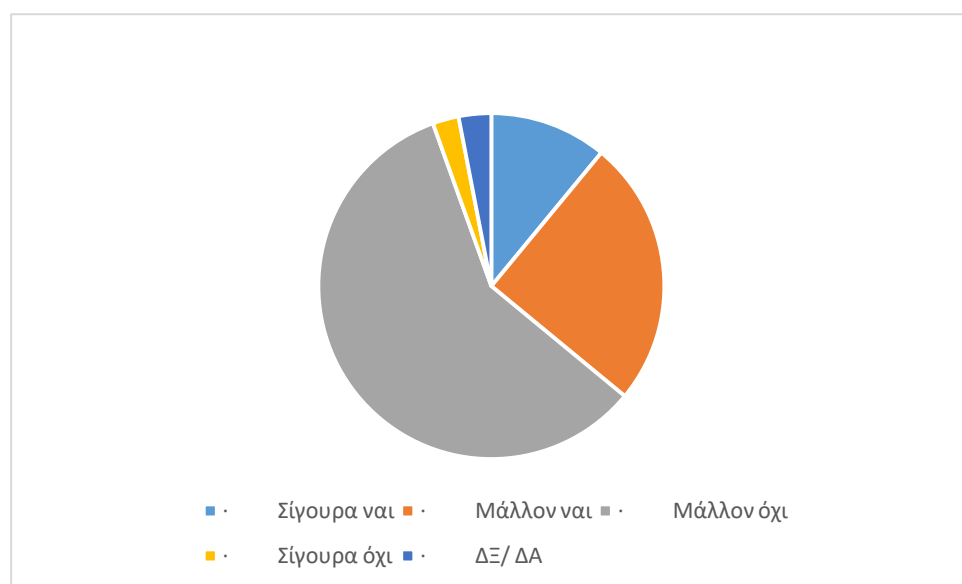
Στον παρακάτω πίνακα φαίνεται η κατανομή των απαντήσεων των ερωτηθέντων σχετικά με το βαθμό των ευθυνών που φέρει η διοίκηση για την περιβαλλοντική υποβάθμιση και τις κακές συνθήκες που επικρατούν στην περιοχή όπου διαβιεί η κοινότητα των Ρομά:

Πίνακας 10: Συνοπτικός πίνακας παρουσίασης των απαντήσεων στο 10ο ερώτημα της έρευνας

10.Πιστεύετε ότι αδιαφορεί η διοίκηση για την κατάσταση που υπάρχει στην κοινότητά σας;	Αριθμός Συμμετεχόντων
1	
2	
3	12
4	13
5	139
Μέσος όρος	4,77
Pearson r	-0,6

Στη συνέχεια, ο ερευνητής απευθύνθηκε στους συμμετέχοντες που, στο πλαίσιο του προηγούμενου ερωτήματος, επέρριψαν ευθύνες στη διοίκηση ζητώντας τους να απαντήσουν εάν θεωρούν ότι η ενίσχυση της αντιπροσώπευσης της κοινότητας των Ρομά στην τοπική αυτοδιοίκηση θα βοηθούσε προκειμένου να γίνουν καλύτερες οι συνθήκες διαβίωσης της τοπικής κοινότητας. Οι επικρατέστερες απαντήσεις στην εν λόγω ερώτηση ήταν η απάντηση «Μάλλον όχι» την οποία επέλεξαν 96 από τους συμμετέχοντες (58,5%) και η απάντηση «Μάλλον ναι» την οποία επέλεξαν 41 από τους συμμετέχοντες (25%). Ο υπολογισμός του συντελεστή συσχέτισης Pearson r για τις απαντήσεις στην εν λόγω ερώτηση σε σχέση με την ηλικία υπολογίστηκε σε $-0,11$, γεγονός που υποδηλώνει την ύπαρξη μίας χαμηλής αρνητικής συσχέτισης μεταξύ των δύο μεταβλητών.

Εικόνα 6: Κατανομή απαντήσεων σχετικά με τον ενδεχόμενο αντίκτυπο της αντιπροσώπευσης των Ρομά στην τοπική αυτοδιοίκηση στη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσής τους

Στον παρακάτω πίνακα παρουσιάζεται η κατανομή των συμμετεχόντων με βάση την άποψή τους σχετικά με το εάν η ύπαρξη αντιπροσώπευσης της κοινότητας των Ρομά στην τοπική αυτοδιοίκηση θα συνέβαλε θετικά στη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των μελών της κοινότητας:

Πίνακας 11: Συγκεντρωτικός πίνακας παρουσίασης απαντήσεων στο 11ο ερώτημα της έρευνας

11. Σε περίπτωση όπου απαντήσατε θετικά στο προηγούμενο ερώτημα θεωρείτε ότι η απουσία αντιπροσώπευσης της κοινότητας των Ρομά στην τοπική αυτοδιοίκηση θα βοηθούσε προκειμένου να γίνουν καλύτερες οι συνθήκες;	Αριθμός Συμμετεχόντων
1. · Σίγουρα ναι	18
2. · Μάλλον ναι	41
3. · Μάλλον όχι	96
4. · Σίγουρα όχι	4
5. ΔΞ/ ΔΑ	5
Μέσος όρος	2,62
Pearson r	-0,11

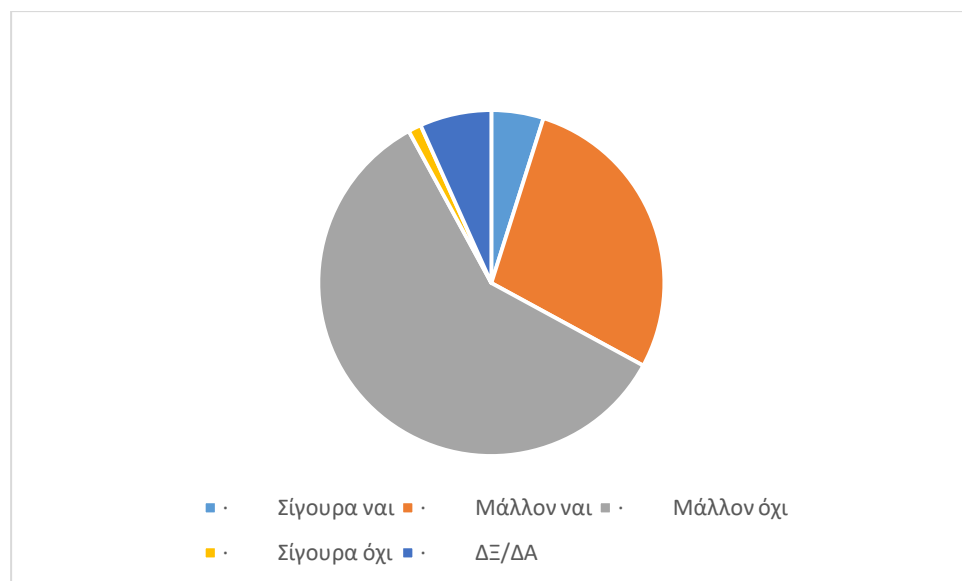
5.4 Ποιες είναι οι αντιληπτές συνέπειες της περιβαλλοντικής υποβάθμισης της περιοχής όπου διαβιούν οι Ρομά της Ηλείας και τι μέτρα λαμβάνουν οι ίδιοι για να προστατευθούν από αυτές;

Για τη διερεύνηση του τρίτου ερευνητικού ερωτήματος σχετικά με τον τρόπο που οι Ρομά του νομού Ηλείας αντιλαμβάνονται τις συνέπειες της περιβαλλοντικής υποβάθμισης της περιοχής στην οποία βρίσκεται η κοινότητά τους τέθηκαν τρία (3) ερωτήματα.

Αρχικά, οι συμμετέχοντες στην έρευνα κλήθηκαν να απαντήσουν εάν θεωρούν ότι η διαβίωσή τους σε μία περιβαλλοντικά υποβαθμισμένη περιοχή έχει αντίκτυπο στην υγεία των μελών της κοινότητάς τους με την πλειοψηφία τους να επιλέγει την απάντηση «Μάλλον όχι» (N= 97 ή 59,1%), ενώ η δεύτερη επικρατέστερη απάντηση, την οποία ωστόσο επέλεξαν αρκετά λιγότεροι συμμετέχοντες (N=46 ή 28%), να είναι η απάντηση «Μάλλον ναι». Μόνο έναν μικρό ποσοστό των ατόμων που συμμετείχαν στην έρευνα δήλωσαν σίγουροι για τον αρνητικό αντίκτυπο της κακής ποιότητας περιβάλλοντος στην περιοχή όπου κατοικούν στην υγεία των μελών της κοινότητας (N=8 ή 4,9%), ενώ ένα ελάχιστο ποσοστό δήλωσε σίγουρο για την απουσία κάποιου

τέτοιου αντίκτυπου (N=2 ή 1,2%). Ο υπολογισμός του συντελεστή συσχέτισης Pearson r για τις απαντήσεις στην εν λόγω ερώτηση σε σχέση με την ηλικία υπολογίστηκε σε 0,07, γεγονός που υποδηλώνει ότι υπάρχει μία πολύ χαμηλή θετική συσχέτιση μεταξύ των μεταβλητών.

Εικόνα 7: Κατανομή απαντήσεων σχετικά με τον ενδεχόμενο αντίκτυπο της περιβαλλοντικής υποβάθμισης της περιοχής τους στο επίπεδο υγείας των μελών της κοινότητας Ρομά

Στον παρακάτω πίνακα φαίνεται η κατανομή των απαντήσεων των συμμετεχόντων αναφορικά με το εάν πιστεύουν πως η κακή ποιότητα του περιβάλλοντος στην περιοχή όπου διαβιών έχει κάποιο αντίκτυπο στο επίπεδο υγείας των μελών της κοινότητας των Ρομά:

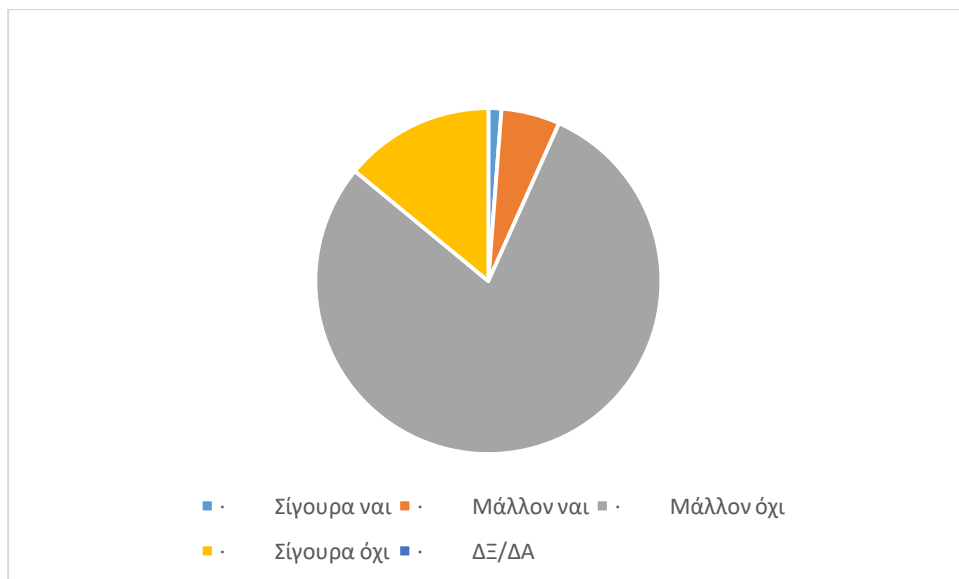
Πίνακας 12: Συγκεντρωτικός πίνακας παρουσίασης απαντήσεων στο 12ο ερώτημα της έρευνας

12. Πιστεύετε ότι η διαβίωσή σας σε ένα περιβαλλοντικά υποβαθμισμένο περιβάλλον έχει αντίκτυπο στην υγεία των μελών της κοινότητάς σας;	Αριθμός Συμμετεχόντων
1. Σίγουρα ναι	8
2. Μάλλον ναι	46

3. ·	Μάλλον όχι	97
4. ·	Σίγουρα όχι	2
5. ·	ΔΞ/ΔΑ	11
	Μέσος όρος	2,77
	Pearson r	0,07

Στη συνέχεια, οι ερωτηθέντες κλήθηκαν να απαντήσουν εάν, κατά τη γνώμη τους, η διαβίωση σε μία περιβαλλοντικά υποβαθμισμένη περιοχή έχει αντίκτυπο στη γενικότερη ποιότητα ζωής των μελών της κοινότητάς των Ρομά στην οποία ανήκουν. Και σε αυτή την περίπτωση η επικρατέστερη απάντηση, η οποία επιλέχθηκε από 130 από τους συμμετέχοντες (79,3%) ήταν η απάντηση «Μάλλον όχι», ενώ ακολούθησε η απάντηση «Σίγουρα όχι» την οποία επέλεξαν 23 από τους συμμετέχοντες (14%). Ενδιαφέρον προκαλεί το γεγονός ότι μόλις 11 από τους συμμετέχοντες επέλεξαν μία θετική απάντηση επιλέγοντας «Σίγουρα ναι» (N=2 ή 1,2%) ή «Μάλλον ναι» (N=9 ή 5,5%). Ο υπολογισμός του συντελεστή συσχέτισης Pearson r για τις απαντήσεις στην εν λόγω ερώτηση σε σχέση με την ηλικία υπολογίστηκε σε 0,34, γεγονός που υποδηλώνει ότι υπάρχει μία σχετικά χαμηλή θετική συσχέτιση μεταξύ των μεταβλητών.

Εικόνα 8: Κατανομή απαντήσεων σχετικά με τον ενδεχόμενο αντίκτυπο της περιβαλλοντικής υποβάθμισης στη γενικότερη ποιότητα ζωής των μελών της κοινότητας Ρομά

Στον παρακάτω πίνακα παρουσιάζεται η κατανομή των απαντήσεων των ερωτηθέντων αναφορικά με το εάν η διαβίωση σε μία περιβαλλοντικά υποβαθμισμένη περιοχή έχει αντίκτυπο στη γενικότερη ποιότητα ζωής των μελών της κοινότητάς των Ρομά στην οποία ανήκουν:

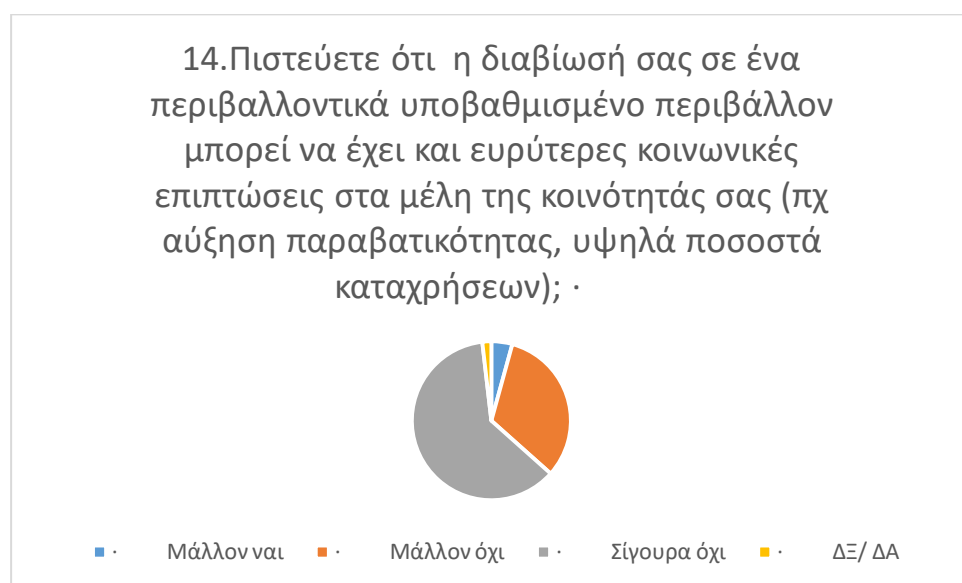
Πίνακας 13: Συγκεντρωτικός πίνακας παρουσίασης απαντήσεων στο 13ο ερώτημα της έρευνας

13.Πιστεύετε ότι η διαβίωση σας σε ένα περιβαλλοντικά υποβαθμισμένο περιβάλλον έχει αντίκτυπο στη γενικότερη ποιότητα ζωής των μελών της κοινότητάς σας;	Αριθμός συμμετεχόντων
1. · Σίγουρα ναι	2
2. · Μάλλον ναι	9
3. · Μάλλον όχι	130
4. · Σίγουρα όχι	23
5. · ΔΞ/ΔΑ	-
Μέσος όρος	3,06
Pearson r	0,34

Στο πλαίσιο της επόμενης ερώτησης οι συμμετέχοντες στην έρευνα κλήθηκαν να απαντήσουν εάν, κατά τη γνώμη τους, η διαβίωσή τους σε μία περιβαλλοντικά υποβαθμισμένη περιοχή μπορεί να έχει και ευρύτερες κοινωνικές επιπτώσεις στα μέλη της κοινότητάς τους, όπως να οδηγήσει σε αύξηση της παραβατικότητας και την επικράτηση υψηλών ποσοστών καταχρήσεων μεταξύ των μελών της. Σε αυτή την περίπτωση, η επικρατέστερη απάντηση, η οποία επιλέχθηκε από 101 συμμετέχοντες ήταν η απάντηση «Σίγουρα όχι» ενώ ως δεύτερη επικρατέστερη απάντηση αναδείχθηκε η απάντηση «Μάλλον όχι». Ενδιαφέρον προκαλεί το εύρημα ότι κανείς από τους συμμετέχοντες δε δήλωσε σίγουρος πως η διαβίωση σε μία περιβαλλοντικά υποβαθμισμένη περιοχή μπορεί να έχει τις προαναφερθείσες κοινωνικές συνέπειες

στην κοινότητά τους ενώ μόλις 7 από τους συμμετέχοντες επέλεξαν την απάντηση «Μάλλον ναι». Ο υπολογισμός του συντελεστή συσχέτισης Pearson r για τις απαντήσεις στην εν λόγω ερώτηση σε σχέση με την ηλικία υπολογίστηκε σε 0,48, γεγονός που υποδηλώνει την ύπαρξη μίας μέτριας θετικής συσχέτισης μεταξύ των μεταβλητών.

Εικόνα 9: Κατανομή απαντήσεων σχετικά με τον ενδεχόμενο γενικότερο κοινωνικό αντίκτυπο της περιβαλλοντικής υποβάθμισης της περιοχής εγκατάστασης των Ρομά

Στον ακόλουθο πίνακα παρουσιάζεται η κατανομή των συμμετεχόντων με βάση την άποψη τους σχετικά με το εάν η διαβίωση του σε μία περιβαλλοντικά υποβαθμισμένη περιοχή μπορεί να έχει ευρύτερες κοινωνικές συνέπειες στην κοινότητα των Ρομά στην οποία ανήκουν:

Πίνακας 14: Συγκεντρωτικός πίνακας παρουσίασης των απαντήσεων στο 14ο ερώτημα της έρευνας

14. Πιστεύετε ότι η διαβίωσή σας σε ένα περιβαλλοντικά υποβαθμισμένο περιβάλλον μπορεί να έχει και ευρύτερες κοινωνικές επιπτώσεις στα μέλη της κοινότητάς σας (πχ αύξηση	Αριθμός Συμμετεχόντων

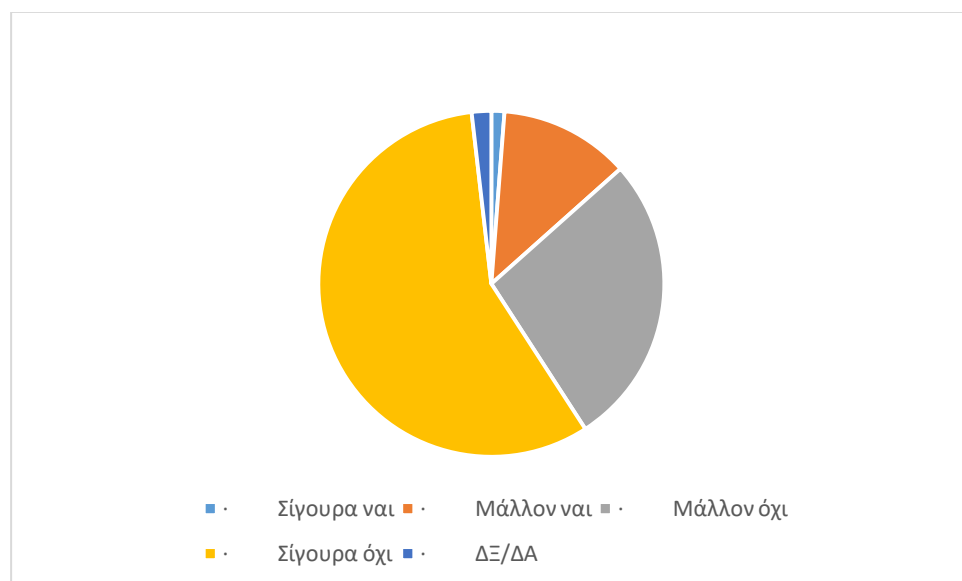
παραβατικότητα, υψηλά ποσοστά καταχρήσεων);	
1. · Σίγουρα ναι	
2. · Μάλλον ναι	7
3. · Μάλλον όχι	53
4. · Σίγουρα όχι	101
5. · ΔΞ/ ΔΑ	3
Μέσος όρος	3,61
Pearson r	0,48

5.5 Ποιες δράσεις εκ μέρους της Πολιτείας θεωρούν οι Ρομά της Ηλείας ότι θα μπορούσαν να βελτιώσουν την περιβαλλοντική ποιότητα της περιοχής όπου διαβιούν ή να τους προστατέψουν από τις δυσμενείς συνέπειες της περιβαλλοντικής επιβάρυνσης;

Τέλος, για τη διερεύνηση του τέταρτου ερευνητικού ερωτήματος σχετικά με τον τρόπο που οι Ρομά του νομού Ηλείας αντιλαμβάνονται την ποιότητα του περιβάλλοντος στο οποίο βρίσκεται η κοινότητά τους τέθηκαν τέσσερα (4) ερωτήματα.

Αρχικά, οι συμμετέχοντες κλήθηκαν να απαντήσουν εάν πιστεύουν πως τα μέλη της κοινότητάς τους έχουν τη δυνατότητα να περιορίσουν τον αντίκτυπο της διαβίωσης τους σε ένα περιβαλλοντικά υποβαθμισμένο περιβάλλον χωρίς την ενίσχυση της Πολιτείας. Σε αυτό το ερώτημα, η πλειοψηφία των ερωτηθέντων έδωσε αρνητική απάντηση με 94 από αυτούς να επιλέγουν την απάντηση «Σίγουρα όχι» και τους 45 να επιλέγουν την απάντηση «Μάλλον όχι» ενώ μόλις δύο (2) από τους συμμετέχοντες απάντησαν με σιγουριά ότι τα μέλη της κοινότητάς τους έχουν τη δυνατότητα να περιορίσουν τον αντίκτυπο της διαβίωσης τους σε ένα περιβαλλοντικά υποβαθμισμένο περιβάλλον χωρίς την ενίσχυση της Πολιτείας. Ο υπολογισμός του συντελεστή συσχέτισης Pearson r για τις απαντήσεις στην εν λόγω ερώτηση σε σχέση με την ηλικία υπολογίστηκε σε -0,38, γεγονός που υποδηλώνει ότι υπάρχει μία μέτρια αρνητική συσχέτιση μεταξύ των μεταβλητών.

Εικόνα 10: Κατανομή απαντήσεων σχετικά με τη δυνατότητα των μελών της κοινότητας Ρομά να περιορίσουν τον αντίκτυπο της περιβαλλοντικής επιβάρυνσης της περιοχής τους χωρίς τη συνδρομή της Πολιτείας

Στον παρακάτω πίνακα φαίνεται η κατανομή των απαντήσεων των συμμετεχόντων στην έρευνα σχετικά με το εάν, κατά τη γνώμη τους, τα μέλη της κοινότητάς τους έχουν τη δυνατότητα να περιορίσουν τον αντίκτυπο της περιβαλλοντικής υποβάθμισης της περιοχής όπου κατοικούν χωρίς τη συνδρομή του Κράτους:

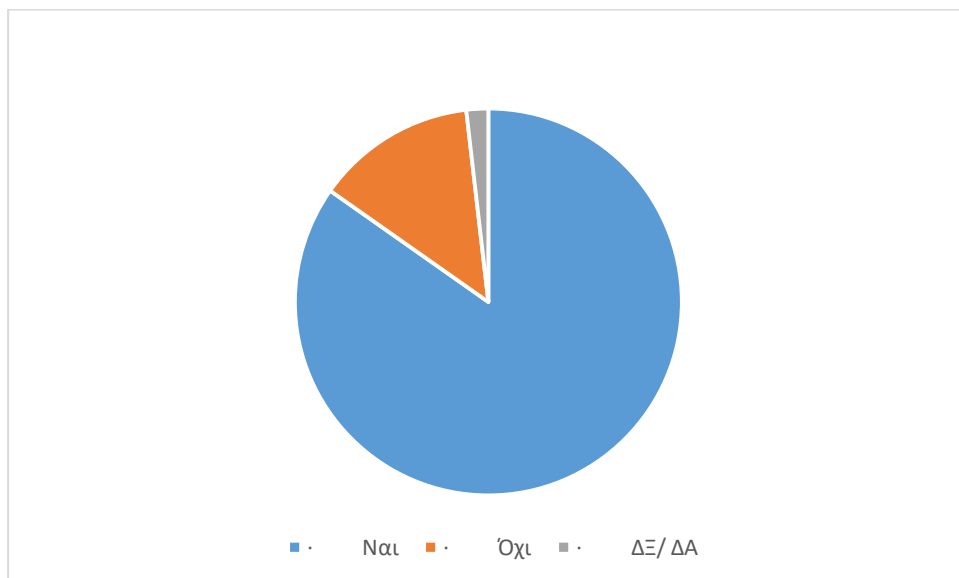
Πίνακας 15: Συγκεντρωτικός πίνακας παρουσίασης απαντήσεων στο 15ο ερώτημα της έρευνας

15.Θεωρείτε ότι τα μέλη της κοινότητάς σας έχουν τη δυνατότητα να περιορίσουν τον αντίκτυπο της διαβίωσης τους σε ένα περιβαλλοντικά υποβαθμισμένο περιβάλλον χωρίς την ενίσχυση της Πολιτείας;	Αριθμός Συμμετεχόντων
1. · Σίγουρα ναι	2
2. · Μάλλον ναι	20
3. · Μάλλον όχι	45
4. · Σίγουρα όχι	94

5. ΔΞ/ΔΑ	3
Μέσος όρος	3,46
Pearson r	-0,38

Στη συνέχεια, οι συμμετέχοντες ερωτήθηκαν εάν, κατά τη γνώμη τους, η περιβαλλοντική εκπαίδευση των μελών της κοινότητας των Ρομά της περιοχής θα μπορούσε να συμβάλει στην περιβαλλοντική αναβάθμιση της περιοχής όπου κατοικούν, με τη συντριπτική πλειοψηφία των ερωτηθέντων να δίνουν θετική απάντηση (N=139) και μόνο 22 να επιλέγουν μία αρνητική απάντηση. Ο υπολογισμός του συντελεστή συσχέτισης Pearson r για τις απαντήσεις στην εν λόγω ερώτηση σε σχέση με την ηλικία υπολογίστηκε σε 0,7, γεγονός που υποδηλώνει ότι υπάρχει μία υψηλή θετική συσχέτιση μεταξύ των μεταβλητών.

Εικόνα 11: Κατανομή απαντήσεων σχετικά με το αν η περιβαλλοντική εκπαίδευση μπορεί να συμβάλει στην περιβαλλοντική αναβάθμιση της περιοχής

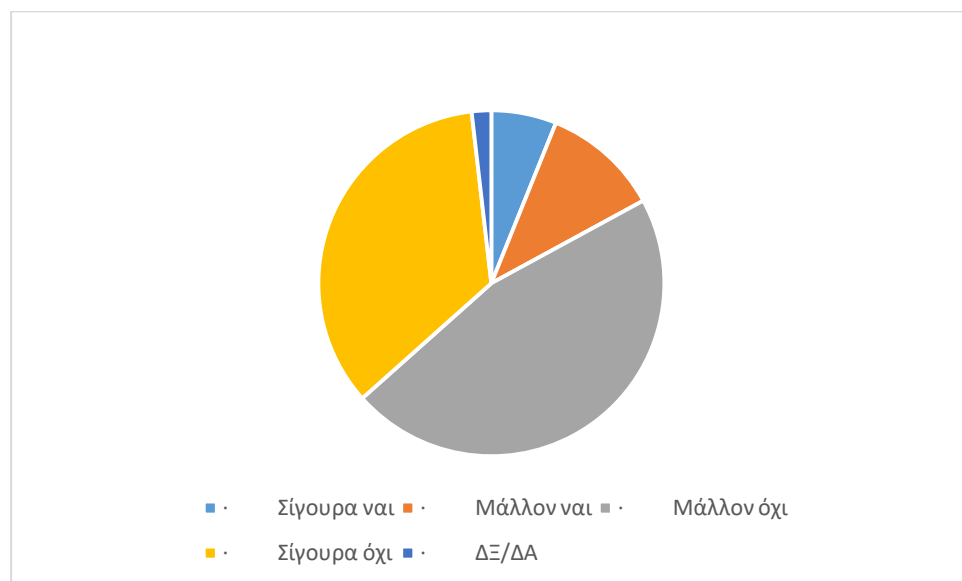
Στον ακόλουθο πίνακα παρουσιάζεται η κατανομή των απαντήσεων των συμμετεχόντων σχετικά με το εάν θεωρούν πως η περιβαλλοντική εκπαίδευση των μελών της κοινότητας Ρομά στην περιοχή θα μπορούσε να αποτελέσει παράγοντα αναβάθμισης της περιβαλλοντικής ποιότητας της περιοχής:

Πίνακας 16: Συγκεντρωτικός πίνακας παρουσίασης απαντήσεων στο 16ο ερώτημα της έρευνας

16. Κατά τη γνώμη σας η περιβαλλοντική εκπαίδευση των μελών της κοινότητας των Ρομά θα μπορούσε να συμβάλει στην περιβαλλοντική αναβάθμιση της περιοχής σας;	Αριθμός Συμμετεχόντων
1. · Ναι	139
2. · Όχι	22
3. · ΔΞ/ ΔΑ	3
Μέσος όρος	1,17
Pearson r	0,7

Στο πλαίσιο του επόμενου ερωτήματος, οι συμμετέχοντες στην έρευνα κλήθηκαν να απαντήσουν εάν, κατά τη γνώμη τους, η αντιπροσώπευση της κοινότητας των Ρομά στην τοπική αυτοδιοίκηση θα μπορούσε να συμβάλει στον περιορισμό της περιβαλλοντικής επιβάρυνσης του τόπου διαβίωσής τους. Και σε αυτή την περίπτωση η πλειοψηφία των ερωτηθέντων έδωσαν αρνητική απάντηση, με τους 76 να επιλέγουν την απάντηση «Μάλλον όχι» και τους 57 να επιλέγουν την απάντηση «Σίγουρα όχι». Αντιθέτως, θετική απάντηση έδωσαν μόνο 28 από τους συμμετέχοντες με τους δέκα (10) εξ' αυτών να επιλέγει την απάντηση «Σίγουρα ναι» και τους 18 να επιλέγει την απάντηση «Μάλλον ναι». Ο υπολογισμός του συντελεστή συσχέτισης Pearson r για τις απαντήσεις στην εν λόγω ερώτηση σε σχέση με την ηλικία υπολογίστηκε σε 0,47, γεγονός που υποδεικνύει την ύπαρξη μίας μέτριας θετικής συσχέτισης μεταξύ των δύο μεταβλητών.

Εικόνα 12: Κατανομή απαντήσεων σχετικά με το εάν η αντιπροσώπευση των Ρομά στην τοπική αυτοδιοίκηση μπορεί να οδηγήσει στον περιορισμό της περιβαλλοντικής επιβάρυνσης της περιοχής

Στον παρακάτω πίνακα φαίνεται η κατανομή των απαντήσεων των ατόμων που συμμετείχαν στην έρευνα αναφορικά με το εάν πιστεύουν πως η αντιπροσώπευση της κοινότητας των Ρομά στα όργανα τοπικής αυτοδιοίκησης θα μπορούσε να συμβάλλει στον περιορισμό της περιβαλλοντικής υποβάθμισης της περιοχής όπου κατοικούν:

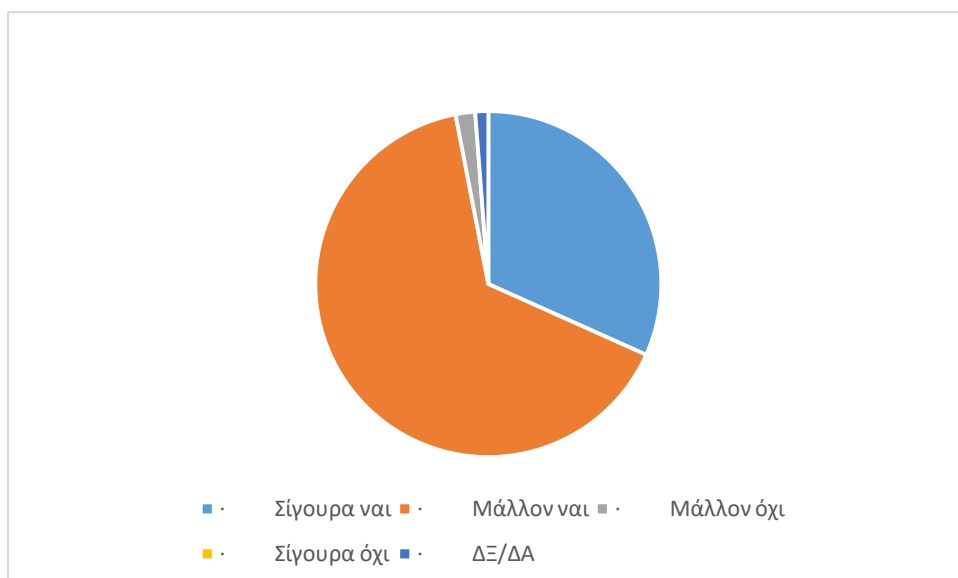
Πίνακας 17: Συγκεντρωτικός πίνακας παρουσίασης απαντήσεων στο 17ο ερώτημα της έρευνας

17.Θεωρείτε ότι η αντιπροσώπευση της κοινότητας των Ρομά στην τοπική αυτοδιοίκηση θα μπορούσε να συμβάλλει στον περιορισμό της περιβαλλοντικής επιβάρυνσης του τόπου διαβίωσής σας;	Αριθμός συμμετεχόντων
1. · Σίγουρα ναι	10
2. · Μάλλον ναι	18
3. · Μάλλον όχι	76
4. · Σίγουρα όχι	57
5. · ΔΞ/ΔΑ	3
Μέσος όρος	3,15

Pearson r	0,47
-----------	------

Τέλος, το τελευταίο ερώτημα που τέθηκε στους συμμετέχοντες στην έρευνα αφορούσε τη άποψή τους σχετικά με το εάν η διοργάνωση ενημερωτικών δράσεων με στόχο την άρση των αρνητικών κοινωνικών στερεοτύπων απέναντι στους πληθυσμούς Ρομά θα μπορούσε να συμβάλει στη βελτίωση της ποιότητας του περιβάλλοντος στην περιοχή όπου είναι εγκατεστημένη η κοινότητά τους. Σε αυτή την περίπτωση, η συντριπτική πλειοψηφία των ερωτηθέντων έδωσε θετική απάντηση με 52 άτομα να επιλέγουν την απάντηση «Σίγουρα ναι» και 107 άτομα να επιλέγουν την απάντηση «Μάλλον ναι», ενώ, αντιθέτως, μόλις δύο (2) άτομα επέλεξαν την απάντηση «Μάλλον όχι» και κανείς από τους συμμετέχοντες δεν επέλεξε την απάντηση «Σίγουρα όχι». Ο υπολογισμός του συντελεστή συσχέτισης Pearson r για τις απαντήσεις στην εν λόγω ερώτηση σε σχέση με την ηλικία υπολογίστηκε σε -028, γεγονός που υποδηλώνει την ύπαρξη μίας χαμηλής αρνητικής συσχέτισης μεταξύ των μεταβλητών.

Εικόνα 13: Κατανομή των απαντήσεων σχετικά με τον ενδεχόμενο αντίκτυπο της διοργάνωσης ενημερωτικών δράσεων με στόχο την άρση των αρνητικών κοινωνικών στερεοτύπων απέναντι στους πληθυσμούς Ρομά στη βελτίωση της ποιότητας του περιβάλλοντος της περιοχής εγκατάστασής τους

Στον τελευταίο πίνακα παρουσιάζεται η κατανομή των απαντήσεων των συμμετεχόντων με βάση την άποψή τους σχετικά με το εάν η διοργάνωση ενημερωτικών δράσεων με στόχο την άρση των αρνητικών κοινωνικών στερεοτύπων απέναντι στους πληθυσμούς Ρομά θα μπορούσε να συμβάλει στη βελτίωση της ποιότητας του περιβάλλοντος στην περιοχή όπου διαβιούν:

Πίνακας 18: Συγκεντρωτικός πίνακας παρουσίασης των απαντήσεων στο 18ο ερώτημα της έρευνας

18.Θεωρείτε ότι η διοργάνωση ενημερωτικών δράσεων με στόχο την άρση των αρνητικών κοινωνικών στερεοτύπων απέναντι στους πληθυσμούς Ρομά θα μπορούσε να συμβάλει στη βελτίωση της ποιότητας του περιβάλλοντος στην περιοχή όπου διαμένετε;	Αριθμός Συμμετεχόντων
1. · Σίγουρα ναι	52
2. · Μάλλον ναι	107
3. · Μάλλον όχι	3
4. · Σίγουρα όχι	
5. · ΔΞ/ΔΑ	2
Μέσος όρος	1,74
Pearson r	-0,28

Συζήτηση- Συμπεράσματα

Παρά το γεγονός ότι κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών έχουν αυξηθεί οι περιβαλλοντικές ανησυχίες της παγκόσμιας κοινότητας και καταβάλλονται σημαντικές προσπάθειες για ενίσχυση της προστασίας του φυσικού περιβάλλοντος και περιορισμού των πηγών επιβάρυνσής του, ωστόσο, πολύ λιγότερα βήματα έχουν γίνει στην κατεύθυνση της περιβαλλοντικής δικαιοσύνης. Η επίτευξη της περιβαλλοντικής δικαιοσύνης αποτελεί ένα διαχρονικό αίτημα των παγκόσμιων περιβαλλοντικών κινημάτων και αποτελεί βασική προϋπόθεση της κοινωνικής δικαιοσύνης, δεδομένου ότι η πρόσβαση σε ένα υγιές και καθαρό φυσικό περιβάλλον και η προστασία από τους περιβαλλοντικούς κινδύνους έχει αναγνωριστεί ως θεμελιώδες ανθρώπινο δικαίωμα.

Οι περιβαλλοντικές ανισότητες θεωρούνται άμεσα συνδεδεμένες με τις κοινωνικές ανισότητες αφού τα άτομα που προέρχονται από τα ασθενέστερα κοινωνικά και οικονομικά υπόβαθρα τείνουν να ζουν σε λιγότερο υγιή περιβάλλοντα και να είναι δυσανάλογα εκτεθειμένα σε περιβαλλοντικούς κινδύνους. Ένα σημαντικό μέρος της διεθνούς έρευνας έχει επικεντρωθεί στη διερεύνηση των αιτιών και επιπτώσεων των προαναφερθεισών περιβαλλοντικών ανισοτήτων, καθώς και την εξεύρεση λύσεων για την άρση τους. Ωστόσο, ελάχιστες από αυτές τις έρευνες έχουν επικεντρωθεί στη μειονότητα των Ρομά, τα μέλη της οποίας θεωρείται ότι αποτελούν από τους βασικότερους φορείς περιβαλλοντικών ανισοτήτων στις σύγχρονες κοινωνίες.

Ως συνέπεια μίας σειράς ιστορικά καταγεγραμμένων διωγμών και εφαρμοσμένων κοινωνικών διακρίσεων εναντίον των πολιτών με καταγωγή Ρομά, οι κοινότητές τους είναι συχνά εγκατεστημένες σε περιοχές οι οποίες χαρακτηρίζονται από μείζονα περιβαλλοντική υποβάθμιση αφού βρίσκονται πλησίον ποικίλων πηγών περιβαλλοντικής μόλυνσης (πχ. χώρους υγειονομικής ταφής απορριμμάτων, βιομηχανικές μονάδες), ενώ συχνά διαμένουν σε πρόχειρα καταλύματα, τα οποία τους καθιστούν περισσότερο εκτεθειμένους στην περιβαλλοντική μόλυνση. Επιπροσθέτως, τα μέλη των κοινοτήτων Ρομά χαρακτηρίζονται από χαμηλά επίπεδα περιβαλλοντικής εκπαίδευσης, ως απόρροια του γενικά χαμηλού μορφωτικού επιπέδου των πληθυσμών Ρομά, γεγονός που επιβαρύνει την έκθεσή τους σε περιβαλλοντικούς κινδύνους, ενώ περιορίζει την πρόσβασή τους σε πληροφορίες σχετικά με τα νομικά κατοχυρωμένα δικαιώματά τους.

Η επικράτηση αρνητικών κοινωνικών στερεοτύπων για τις κοινότητες των Ρομα, οι οποίες έχουν βαθιές ιστορικές ρίζες, έχουν ως συνέπεια οι αρχές της τοπικής αυτοδιοίκησης να μη λαμβάνουν τα απαραίτητα μέτρα για την προστασία των μελών τους ενώ σπανίως επιδιώκουν τη βελτίωση της πρόσβασής τους σε δομές κοινής ωφέλειας η οποία θα τους εξασφάλιζε βελτιωμένες συνθήκες υγιεινής. Η κατάσταση επιδεινώνεται ακόμα περισσότερο από το γεγονός ότι η αντιπροσώπευση των Ρομά στα όργανα τοπικής αυτοδιοίκησης είναι εξαιρετικά περιορισμένη.

Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας επιδιώχθηκε η διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο οι Ρομά αντιλαμβάνονται τις κοινότητές τους ως φορείς περιβαλλοντικών ανισοτήτων, καθώς και τις αντιλήψεις τους σχετικά με τις αιτίες, τις επιπτώσεις και τους τρόπους αντιμετώπισης της περιβαλλοντικής υποβάθμισης των τοποθεσιών όπου εγκαθίστανται. Για την επίτευξη του προαναφερθέντος στόχου διενεργήθηκε μία έρευνα στην κοινότητα Ρομά που κατοικεί στο χωριό Κέντρο του Νομού Ηλείας.

Τα δημογραφικά στοιχεία των συμμετεχόντων, παρόλο που το δείγμα μας επιλέχθηκε βάσει τυχαίας δειγματοληψίας και άρα δεν είναι απαραίτητως αντιπροσωπευτικό, επιβεβαιώνουν τα γενικά βασικά χαρακτηριστικά που αποδίδονται στις κοινότητες των Ρομά, δηλαδή το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο και το χαμηλό οικονομικό υπόβαθρο.

Αναφορικά με τον τρόπο που αντιλαμβάνονται οι Ρομά τις περιβαλλοντικές συνθήκες στον τόπο εγκατάστασής τους, τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας έδειξαν ότι αυτοί δεν έχουν πλήρη επίγνωση της περιβαλλοντικής ανισότητας που υφίστανται σε σχέση με το γενικό πληθυσμό αφού, αφενός, δε χαρακτήρισαν τις συνθήκες αυτές ως κακές αλλά, κατά πλειοψηφία ως μέτριες και, αφετέρου, φάνηκε να μην αναγνωρίζουν ότι τα μέλη της κοινότητάς τους διαβιούν σε συνθήκες που διαφέρουν ως προς την ποιότητά τους από τις αντίστοιχες συνθήκες στις οποίες διαβιούν οι άλλες πληθυσμιακές ομάδες της περιοχής. Μάλιστα, αξίζει να σημειωθεί ότι ακόμα και μεταξύ των λίγων ερωτηθέντων που αναγνώρισαν ότι οι περιβαλλοντικές συνθήκες της περιοχής κατοικίας τους διαφέρουν σημαντικά από τις αντίστοιχες συνθήκες του γενικού πληθυσμού της περιοχής, η συντριπτική πλειοψηφία τους απάντησε πως αυτές είναι καλύτερες στην περιοχή όπου κατοικούν οι ίδιοι.

Ερωτώμενοι για τις αιτίες οι οποίες μπορεί να προκαλούν περιβαλλοντική υποβάθμιση στην περιοχή τους, οι Ρομά που συμμετείχαν στην έρευνα φάνηκε να αποδίδουν τις ευθύνες στο Κράτος και τις υπηρεσίες τους, τονίζοντας πως η ευθύνη τους είναι

τεράστια. Παρόλα αυτά, οι συμμετέχοντες δε φάνηκε να πιστεύουν πως μία μεγαλύτερη αντιπροσώπευση της κοινότητας τους στα όργανα της τοπικής αυτοδιοίκησης θα μπορούσε να συμβάλλει καθοριστικά στην αναβάθμιση της ποιότητας του περιβάλλοντος στην περιοχή όπου κατοικούν.

Ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον εύρημα της παρούσας έρευνας αφορά στο γεγονός ότι διαπιστώθηκε ότι τα μέλη της κοινότητας των Ρομά όπου διεξήχθη η έρευνα φάνηκε να μην αντιλαμβάνονται στη σοβαρότητα του αντίκτυπου της περιβαλλοντικής υποβάθμισης της περιοχής στην οποία κατοικούν αφού, γενικά, έδωσαν αρνητικές απαντήσεις όταν ερωτήθηκαν εάν πιστεύουν πως η κακή ποιότητα του περιβάλλοντος στο οποίο κατοικούν έχει σημαντικό αντίκτυπο στην υγεία, την ποιότητα ζωής και τα ευρύτερα κοινωνικά χαρακτηριστικά της κοινότητάς τους με τον αντίκτυπο στην ποιότητα ζωής να γίνεται λιγότερο αντιληπτός σε σχέση με τα υπόλοιπα.

Τέλος, αναφορικά με τις στρατηγικές που οι ίδιοι οι Ρομά θεωρούν ότι θα μπορούσαν να αποτελέσουν αποτελεσματικές λύσεις για την αναβάθμιση της ποιότητας του περιβάλλοντος στο οποίο κατοικούν, διαπιστώθηκε πως αυτοί αντιλαμβάνονται ότι αυτές πρέπει να αναληφθούν σε επίπεδο Πολιτείας και όχι κοινότητας καθώς και ότι θεωρούν ότι η περιβαλλοντική εκπαίδευση των μελών της κοινότητας θα αποδειχθεί πολύ πιο αποτελεσματική σε σχέση με την αντιπροσώπευσή τους στα όργανα της τοπικής αυτοδιοίκησης.

Με βάση τα παραπάνω συνάγεται πως οι Ρομά του νομού Ηλείας δε φαίνεται να αντιλαμβάνονται ότι οι κοινότητές τους υφίστανται σημαντικές διακρίσεις σε επίπεδο περιβαλλοντικής δικαιοσύνης και ότι οι τοποθεσίες όπου είναι εγκατεστημένοι χαρακτηρίζονται από χαμηλότερη ποιότητα περιβάλλοντος σε σχέση με τις αντίστοιχες συνθήκες στα μέρη όπου κατοικούν οι μη Ρομά πολίτες. Επιπροσθέτως, διαπιστώθηκε ότι δεν έχουν επίγνωση των σοβαρών επιπτώσεων που η περιβαλλοντική υποβάθμιση μπορεί να έχει στην υγεία και την ποιότητά ζωής των μελών της κοινότητάς τους, ωστόσο αναγνώρισαν την τεράστια ευθύνη του κράτους για την περιβαλλοντική ανισότητα που υφίστανται. Τέλος, αναγνώρισαν την κομβική σημασία της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης για την αναβάθμιση της ποιότητας του περιβάλλοντος στο οποίο κατοικούν.

Βιβλιογραφία

Agyeman, J., & Evans B. (2004). 'Just sustainability': The emerging discourse of environmental justice in Britain? *Geogr. J.*, 170, 155–164. doi: 10.1111/j.0016-7398.2004.00117.x.

Almond, D., & Currie, J. (2011). Killing me softly: The fetal origins hypothesis. *J. Econ. Perspect.*, 25, 153–172. doi: 10.1257/jep.25.3.153;

Antonucci, M. C., Sorice, M., & Volterrani, A. (2022). Social and digital vulnerabilities: The role of participatory processes in the reconfiguration of urban and digital space. *Frontiers in Political Science*, 4. <https://doi.org/10.3389/fpos.2022.970958>

Bolte, G. (2009). Environmental inequalities among children in Europe—Evaluation of scientific evidence and policy implications. *Eur. J. Public Health*, 20, 14–20. doi: 10.1093/eurpub/ckp213.

Bowen, W. (2002). An Analytical Review of Environmental Justice Research: What Do We Really Know? *Environmental Management*, 29, 3–15. <https://doi.org/10.1007/s00267-001-0037-8>

Alan Boyle, Human Rights and the Environment: Where Next?, *European Journal of International Law*, 23(3), 613–642, <https://doi.org/10.1093/ejil/chs054>

Brainard J.S., & Jones A.P. (2002). Modelling environmental equity: Access to air quality in Birmingham. *Environ. Plan. A.*, 34, 695–716.

Braubach M., & Fairburn J. (2010). Social inequities in environmental risks associated with housing and residential location—A review of evidence. *Eur. J. Public Health.*, 20, 36–42. doi: 10.1093/eurpub/ckp221.

Brown, P. (1995). Race, class and environmental health: a review and systemization of the literature. *Environ. Res.* 69, 15–30

Bryant, B. (1995). *Environmental Justice: Issues, Policies, and Solutions*. Island

Bullard, R.D. (2000). *Dumping in Dixie: Race, Class, and Environmental Quality*. Westview, 3rd. ed.

Bullard, R.D., & Johnson, G.S. (2000). Environmental Justice: Grassroots Activism and Its Impact on Public Policy Decision Making. *J. Soc. Issues*, 56, 555–578.

Buzzelli, M., Jerrett, M., Burnett, R., & Finklestein, N. (2003). Spatiotemporal visions on air pollution and environmental justice in Hamilton, Canada, 1985–1996. *Ann. Assoc. Am. Geogr.*, 93, 557–573.

Carleton, T.A., & Hsiang, S.M. (2016). Social and economic impact of climate change. *Science*, 353(6304). DOI: 10.1126/science.aad9837

Chavis, B.F., & Lee, C. (1987). *Toxic Wastes and Race in the United States*. United Church Christ

Climate Change Knowledge Portal (n.d). *Climate change overview*. World Bank. <https://climateknowledgeportal.worldbank.org/overview#:~:text=Climate%20change%20is%20the%20significant,change%20from%20natural%20weather%20variability>.

Deguen, S., & Zmirou- Navier, D. (2010). Social inequalities resulting from health risks related to ambient air quality—A European review. *Eur. J. Public Health*. 20, 27–35. doi: 10.1093/eurpub/ckp220

Dietz, T., Shwom, R.L., & Whitley, C.T. (2020). Climate change and society. *Annual Review of Sociology*, 45, 135-138

Europe Direct (2021). 12 εκατομμύρια Ρομά ζουν ευρύτερα στην Ευρώπη – εκ των οποίων τα 6 εκατ. στα κράτη μέλη-. <https://europedirectpiraeus.gr/news/10009/12-ekat-roma-zoyn-eyritera-stin-eyropi-ek-ton-opoion-ta-6-ekat-sta-krati-meli/>

European Commission (2004). *Joint Report on Social Inclusion 2004*. European Commission

European Comission. (2020). *National Roma strategic frameworks – Commission assessment and implementation reports—European Commission*. https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/policies/justice-and-fundamentalrights/combating-discrimination/roma-eu/roma-equality-inclusion-and-participationeu/national-roma-strategic-frameworks-commission-assessment-and-implementationreports_en

Evans, G.W., & Kantrowitz, E. (2002). Socioeconomic status and health: the potential role of environmental risk exposure. *Annu. Rev. Public Health*, 23,303–3

Filcak, R.& Skobla, D. (2013). *Another Brick in the Wall: Ghettos, Spatial Segregation and the Roma Ethnic Minority in Central and Eastern Europe*. Rethinking Urban Inclusion Spaces, Mobilizations, Interventions, Coimbra, Portugal, 28–30 June 2013; Available

at: https://www.researchgate.net/publication/309160897_Another_Brick_in_the_Wall_Ghettos_Spatial_Segregation_and_the_Roma_Ethnic_Minority_in_Central_and_Eastern_Europe

FRA: European Union Agency for Fundamental Rights (n.d.). *Η κατάσταση των Ρομά σε 11 κράτη μέλη της ΕΕ – Τα αποτελέσματα των ερευνών με μια ματιά*. https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/2109-FRA-Factsheet_ROMA_EL.pdf

Fraser, A. (1998). *Οι Τσιγγάνοι*. Εκδόσεις Οδυσσέας

Greenberg, J. (2010). Report on Roma Education Today: From Slavery to Segregation and Beyond. *Columbia Law Rev.*, 110, 919–1001

Hamilton, J.M., Maddison, D.J., & Tol, R.S.J. (2005). Effects of climate change on international tourism. *Climate Research*, 29, 245-254

IPCC (Intergov. Panel Clim. Change) (2018). *Global Warming of 1.5°C*. IPCC

Jay, A., Reidmiller, D.R., Avery, C.W., Barrie, D., DeAngelo, B. et al. (2018). Overview. *Impacts, Risks, and Adaptation in the United States: 4th National Climate Assessment* 2 DR Reidmiller, CW Avery, DR Easterling, KE Kunkel, KLM Lewis, et al. 33–71. US Glob. Change Res. Program

Jerrett, M., Burnett, R., Kantharoglou, P., Eyles, J., Finkelstein, N., Giovis, C., & Brook, J. (2001). A GIS environmental justice analysis of particulate air pollution in Hamilton, Canada. *Environ. Plan. A.*, 33, 955–973. doi: 10.1068/a33137.

Kenrick, D. (2007). *Historical Dictionary of the Gypsies (Romanies): Historical Dictionaries of Peoples and Cultures*. The Scarecrow Press, Inc.

Kjellstrom, T., Holmer, I., & Lemke, B. (2009). Workplace heat stress, health and productivity - an increasing challenge for low and middle-income countries during climate change. *Glob Health Action*, 2. doi: 10.3402/gha.v2i0.2047.

- Knox, J.H. & Pejan, R. (2018). *The Human Right to a Healthy Environment*. Cambridge University Press
- Koch, A., Brierley, C., Maslin, M.M., & Lewis, S.L. (2019). Earth system impacts of the European arrival and great dying in the Americas after 1492. *Quat. Sci. Rev.*, 207, 13–3
- Kovács, K. (2015). Advancing Marginalisation of Roma and Forms of Segregation in East Central Europe. *Local Econ. J. Local Econ. Policy Unit*, 30, 783–799.
- Liegeois J.-P. (1999). Ρομά, Τσιγγάνοι, Ταξιδευτές: οι Τσιγγάνοι της Ευρώπης. μετάφραση Σπητιάνου Α. Εκδόσεις Καστανιώτη Α.Ε.
- Liu, F. (2001). *Environmental Justice Analysis: Theories, Methods, and Practice*. CRC Press LLC.
- Lloyd-Smith, M.E., & Bell, L. (2003). Toxic disputes and the rise of environmental justice in Australia. *Int. J. Occup. Environ. Health.*, 9, 14–23. doi: 10.1179/oeh.2003.9.1.14.
- Low, N., & Gleeson, B. (1998). *Justice, Society and Nature—An Exploration of Political Ecology*. Routledge
- Maloutas, T., Frangopoulos, Y., Makridou, A., Kostaki, E., Kourkouridis, D., & Spyrellis, S.N. (2024). Exploring Spatial Proximity and Social Exclusion through Two Case Studies of Roma Settlements in Greece. *Land.*, 13(2), 202. <https://doi.org/10.3390/land13020202>
- Marinero, I.C. (2003). Integration or Marginalization? The Failures of Social Policy for the Roma in Rome. *Mod. Italy*, 8, 203–218.
- Martuzzi, M., Mitis, F., & Forastiere, F. (2010). Inequalities, inequities, environmental justice in waste management and health. *Eur. J. Public Health.*, 20, 21–26. doi: 10.1093/eurpub/ckp216.
- McDonald, D. (1998). Three steps forward, two steps back: Ideology and urban ecology in the New South Africa. *Rev. Afr. Polit. Econ.*, 25, 73–88.
- Mihaylov, V. (2020). *Spatial Conflicts and Divisions in Post-Socialist Cities*; Mihaylov, V., Ed. Springer International Publishing.

- Mohai, P. (1996). Environmental justice or analytic justice? *Soc. Sci. Q.* 77, 500–7
- Mohai, P., & Bryant, B. (1992). Environmental racism: reviewing the evidence. In B. Bryant & P. Mohai (Eds.) *Race and the incidence of environmental hazards* (pp. 163–76). Routledge.
- Mohai, P., Pellow, D., & Roberts, J.T. (2009). Environmental justice. *Annual Review of Environment and Resources*, 34, 405-430.
- Mohai, P., & Saha, R. (2006). Reassessing racial and socioeconomic disparities in environmental justice research. *Demography*, 43(2), 383-399.
- NASA (2024). *What is climate change?* NASA. <https://science.nasa.gov/climate-change/what-is-climate-change/>
- Nightingale, C.H. (2012). *Segregation. A Global History of Divided Cities*; The University of Chicago Press
- Parker, G. (2013). *Global Crisis: War, Climate Change and Catastrophe in the Seventeenth Century*. Yale Univ. Press
- Pellow, D.N., & Brulle, R.J. (2005). *Power, Justice, and the Environment: A Critical Appraisal of the Environmental Justice Movement*. MIT Press
- Pellow, D.N., Weinberg, A., & Schnaiberg, A. (2001). The environmental justice movement: Equitable allocation of the costs and benefits of environmental management outcomes. *Soc. Justice Res.*, 14, 423–439. doi: 10.1023/A:1014654813111.
- Picker, G. (2017). *Racial Cities Governance and the Segregation of Romani People in Urban Europe*; Routledge
- Reed, M. G., & George, C. (2011). Where in the world is environmental justice? *Progress in Human Geography*, 35(6), 835-842. <https://doi.org/10.1177/0309132510388384>
- Reyniers, A. (1995). Gypsy populations and their movements within central and eastern Europe and towards some OECD countries. In: *International migration and labour market policies: occasional papers*, No 1. Organisation for Economic Co-operation and Development

Renzi, L. (2010). Roma People in Europe: A Long History of Discrimination. available at:

https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/31312762/Roma_a_long_history_of_discriminationlibre.pdf?1392229954=&response-content-

Ringquist, E.J. (2005). Assessing evidence of environmental inequities: a meta-analysis. *J. Policy Anal. Manag.* 24, 223–47

Skelton, R., Miller, V., & Lindwall, C. (2023). *The environmental justice movement*. NRDC. <https://www.nrdc.org/stories/environmental-justice-movement>

Smith, D.M. & Greenfields, M. (2013). Gypsies and Travellers in Housing: The Decline of Nomadism. Policy Press. *Journal of Social Policy*, 44(01), 200-202

DOI:10.1017/S0047279414000725

Sohn, L. (1973). The Stockholm Declaration on the Human Environment H.I.L.J

Steffen, W., Rockström, J., Richardson, K., Lenton, T.M., Folke, C. et al. (2018). Trajectories of the earth system in the Anthropocene. *PNAS*, 115, 338252–59

Stone, C.D. (1985). “Should Trees Have Standing? Revised :How Far will Law and Moral Reach? A Pluralist Perspective”. *Southern California Law Review*, 59

Szasz, A., & Meuser, M. (1997). Environmental inequalities: literature review and proposals for new directions in research and theory. *Curr. Sociol.* 45, 99–120

Tawatsupa, B., Yiengprugsawan, V., Kjellstrom, T., Berecki-Gisolf, J., Seubsman, S.A., & Sleigh, A. (2013). Association between heat stress and occupational injury among Thai workers: findings of the Thai Cohort Study. *Ind Health.* 51(1), 34-46. doi: 10.2486/indhealth.2012-0138.

United Nations (n.d.). *What is climate change?*
<https://www.un.org/en/climatechange/what-is-climate-change>

US Environ. Prot. Agency (EPA) (1992). *Environmental Equity: Reducing Risks for All Communities*. EPA

US-EPA (Environmental Protection Agency) (1992). *Environmental Equity: Reducing Risks for All Communities*. Environmental Protection Agency, Office of Policy, Planning and Evaluation.

US Gen. Account. Off (1983). *Siting of Hazardous Waste Landfills and Their Correlation with Racial and Economic Status of Surrounding Communities*. US Gov. Print. Off.

US Glob. Change Res. Program (2017). *Climate Science Special Report: 4th National Climate Assessment*. US Glob. Change Res. Program

US Natl. Res. Counc (2016). *Attribution of Extreme Weather Events in the Context of Climate Change*. National Academy.

Viel, J.F., Hägi, M., Upegui, E., & Laurian L. (2011). Environmental justice in a French industrial region: Are polluting industrial facilities equally distributed? *Health Place*, 17, 257–262. doi: 10.1016/j.healthplace.2010.10.007.

Vuksanović- Macura, Z. (2020). Spatial Segregation of Roma Settlements within Serbian Cities. Examples from Belgrade, Novi Sad, and Kruševac. In *Spatial Conflicts and Divisions in Post-Socialist Cities*; Mihaylov, V., Ed.; Springer

Vuksanović- Macura Z. & Mišćević I. (2021). Excluded communities and participatory landuse planning: Experience from informal Roma settlements in Serbia—Zlata Vuksanović Macura, Igor Mišćević.
<https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/09562478211024095>

Walker, G., Mitchell, G., Fairburn, J., & Smith, G. (2005). Industrial pollution and social deprivation: Evidence and complexity in evaluating and responding to environmental inequality. *Local Environ.*, 10, 361–377.

Weart S.R. (2008). *The Discovery of Global Warming*. Harvard Univ. Press. Revis. ed

World Health Organization (WHO) (2012). Environmental Health Inequalities in Europe. *Assessment Report*. WHO

Βασιλειάδης Δ. (2017). Ερμηνεία του άρθρου 24 Συντάγματος, Σύνταγμα – Κατ’ άρθρο ερμηνεία, στο: Φ. Σπυρόπουλος, Ξ. Κοντιάδης, Χ. Ανθόπουλος, Γ. Γεραπετρίτης (επιστημονική διεύθυνση), *Σύνταγμα – κατ’ άρθρον ερμηνεία*. Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα

Γκότοβος, Α. (2002) *Εκπαίδευση και ετερότητα. Ζητήματα διαπολιτισμικής παιδαγωγικής*. Μεταίχμιο

Γούναρης, Γ. (2020). *Στάσεις και αντιλήψεις των εκπαιδευτικών πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης σχετικά με τη φοίτηση και τη σχολική επίδοση των μαθητών Ρομά: η περίπτωση της Δυτικής Θεσσαλονίκης*. Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία. Πανεπιστήμιο Μακεδονίας

Γούπου, Χ. (2020). *Διερεύνηση της ικανοποίησης των Ρομά που κατοικούν στον οικισμό του Τυρνάβου από τις υπηρεσίες υγείας*. Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία. Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Γώγος Κ., (2013-2014). Το οικολογικό κράτος. Στο: Θ. Αντωνίου (επιμ.), *Γενικές αρχές δημοσίου δικαίου*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.

Δημητριάδης, Π. Ν. (2005). *Το δικαίωμα στο περιβάλλον ως ανθρώπινο δικαίωμα. Η ανάγκη θεσμοθέτησης ενός εκτελεστού δικαιώματος*. Διδακτορική Διατριβή. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Δουμάνη, Μ. (1990). *Η Ελληνίδα μητέρα άλλοτε και σήμερα*. Εκδόσεις Κέδρος

Έξαρχος, Γ., (1996). *Αυτοί είναι οι Τσιγγάνοι, Ιστορία-Γλώσσα-Λαογραφία-Πολιτισμός*. (σελ.29-34, 52-57). Αθήνα: Γαβριηλίδης.

Ζιαμπάρα, Ε. (2020). *Η Συνδιάσκεψη της Στοκχόλμης: αίτια, αποφάσεις και το σήμερα. Όμιλος Διεθνών και Ευρωπαϊκών Θεμάτων*. <https://odeth.eu/%CE%B7-%CF%83%CF%85%CE%BD%CE%B4%CE%B9%CE%AC%CF%83%CE%BA%CE%B5%CF%88%CE%B7-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CF%83%CF%84%CE%BF%CE%BA%CF%87%CF%8C%CE%BB%CE%BC%CE%B7%CF%82-%CE%B1%CE%AF%CF%84%CE%B9%CE%B1-%CE%B1%CF%80/>

Καλτσούνη-Νόβα, Χ., (2004). *Κείμενα του γάμου και της οικογένειας*. (Συλλογικό). Αθήνα: Τυπωθήτω.

Καραθανάση, Ε. (2000). *Το κατοικείν των Τσιγγάνων, ο βιο-χώρος και ο κοινωνιο-χώρος των Τσιγγάνων*. Αθήνα: Gutenberg.

Κόμης, Κ. (1998). *Τσιγγάνοι: Ιστορία, Δημογραφία, Πολιτισμός*. Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.

- Κοντιάδης Ξ. (2001). *Συνταγματική αναθεώρηση και προστασία του περιβάλλοντος*. ΔτΑ, 10/2001, σελ. 427-456.
- Κουτούπα – Ρεγκάκου Ε. (2008). *Δίκαιο του Περιβάλλοντος*. Γ' Έκδοση Επαυξημένη. Εκδόσεις Σάκκουλα.
- Λυδάκη, Α. (1997). *Οι Τσιγγάνοι στην πόλη*. Εκδόσεις Καστανιώτης.
- Λυδάκη, Α. (2013). *Ρομά, πρόσωπα πίσω από τα στερεότυπα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Μενουδάκος Κ., 2002, Η αναθεώρηση του Συντάγματος και η βιώσιμη ανάπτυξη/. Στο Γ. Παπαδημητρίου (επιμ.): *Το άρθρο 24 του Συντάγματος μετά την αναθεώρησή του*. Αθήνα – Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα
- Μπεριάτος Η. (2002). Ορισμένες κριτικές παρατηρήσεις για την αναθεώρηση του άρθρου 24 του Συντάγματος. Στο Γ. Παπαδημητρίου (επιμ.), *Το άρθρο 24 του Συντάγματος μετά την αναθεώρησή του*. Αθήνα – Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα.
- Μπίρης, Κ. (1942). *Οι Γύφτοι. Μελέτη λαογραφική και εθνολογική*. Βιβλιοπωλείο Εστία,
- Ντούσας, Δ., (1997). *Rom και φυλετικές διακρίσεις, στην ιστορία, την κοινωνία, την κουλτούρα, την εκπαίδευση και τα ανθρώπινα δικαιώματα*. Αθήνα: Gutenberg
- Οικονόμου, Κ., & Τσιντσιλίδας, Μ. (2024). *Κοινωνικοχωρικός αποκλεισμός και διερεύνηση πρόθεσης συμμετοχικού σχεδιασμού στον οικισμό των Ρομά Δενδροποτάμου: Ποσοτική, ποιοτική προσέγγιση και πολεοδομική πρόταση*. Διπλωματική Μεταπτυχιακή Εργασία. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
- Παπακωνσταντίνου Α. (2007). *Αειφορία και βιώσιμη ανάπτυξη ως συνταγματικές αρχές: ερμηνευτικές, κανονιστικές και νομολογιακές πτυχές του περιβαλλοντικού Συντάγματος*. ΠερΔικ, 4/2007, 536-543
- Παυλή, Μ.& Σιδέρη, Α. (1990). *Οι Τσιγγάνοι της Αγίας Βαρβάρας και της Κάτω Αχαΐας (Μελέτη-Έρευνα)*. Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης,
- Σιούτη, Γ. (2006). Το περιβαλλοντικό Σύνταγμα μετά την αναθεώρηση του 2001, στο: Ξ. Κοντιάδης (επιμ.), *Πέντε χρόνια μετά τη συνταγματική αναθεώρηση του 2001*. Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα

Σκουρής Β. – Τάχος Α., (2006). *Δίκαιο προστασίας του περιβάλλοντος*. Έκτη Έκδοση. Εκδόσεις Σάκκουλα.

Τερζοπούλου, Μ. & Γεωργίου, Γ. (1998). *Οι Τσιγγάνοι στην Ελλάδα. Ιστορία-Πολιτισμός*. ΥΠΕΠΘ, Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης

Τρουμπέτα Σ., (2008). *Οι Ρομά στο σύγχρονο ελληνικό κράτος: Συμβιώσεις, αναιρέσεις, απουσίες*. Εκδόσεις Κριτική.

Τσιτσελίκης Κ., (1996). *Το διεθνές και ευρωπαϊκό καθεστώς των γλωσσικών δικαιωμάτων των μειονοτήτων και η ελληνική έννομη τάξη*. Α.Ν. Σάκκουλα

Υπουργείο Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Κοινωνικής Αλληλεγγύης, Ειδική Γραμματεία Κοινωνικής Ένταξης των Ρομά Εθνικό (2020). *Επιχειρησιακό Σχέδιο Δράσης για την Κοινωνική Ένταξη των Ρομά 2017-2021*. https://egroma.gov.gr/wp-content/uploads/2019/06/LOW-%CE%95%CE%A0%CE%99%CE%A7%CE%95%CE%99%CE%A1%CE%97%CE%A3%CE%99%CE%91%CE%9A%CE%9F_SXEDIO_DRASHS_ROMA.pdf

Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Υποθέσεων (2022). *Καταγραφή Οικισμών και Πληθυσμού Ρομά σε εθνικό επίπεδο (έτους 2021)*. https://egroma.gov.gr/wp-content/uploads/2022/10/%CE%95%CE%98%CE%9D%CE%99%CE%9A%CE%97-%CE%9A%CE%91%CE%A4%CE%91%CE%93%CE%A1%CE%91%CE%A6%CE%97-%CE%A0%CE%9B%CE%97%CE%98%CE%A5%CE%A3%CE%9C%CE%9F%CE%A5-%CE%A1%CE%9F%CE%9C%CE%91-2021_FINAL_compressed.pdf

Φαλτάιτς Κ., Το πρόβλημα της καταγωγής των Τσιγγάνων, εκδ. του περιοδικού «Η Επιστήμη δι' Όλους», Αθήνα 1931

Χατζησαββίδης, Σ., (1999). Γλωσσικές μειονότητες και σχολική αποτυχία. Η περίπτωση των Ρομ της Ευρωπαϊκής Ένωσης». Στο Χ. Κωνσταντίνου & Γ. Πλειός (Επιμ.), *Σχολική αποτυχία και κοινωνικός αποκλεισμός. Αιτίες, συνέπειες και αντιμετώπιση*. (σ.551-564). Ελληνικά Γράμματα.

Χιώλου Κ. Β. (1997). Η προστασία και η διαφύλαξη του περιβάλλοντος επιβεβλημένη υποχρέωση του Κράτους. ΕΔΔΔΔ, 41(3), 321-341.

